

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ
КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

САИДАХМЕДОВА ОДИНАХОН ИБРОХИМЖОН ҚИЗИ

**ТАБИИЙ ТАРТИБ ГИПОТЕЗАСИНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИ УЧУН
ТАЛҚИНИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент - 2021

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD)
on Philological Sciences**

**Оглавление автореферата доктора философии (PhD)
по филологическим наукам**

Саидахмедова Одинахон Иброхимжон қизи Табиий тартиб гипотезасининг ўзбек тили учун талқини.....	5
Saidahmedova Odinahon Ibrohimjon qizi Interpretation of Natural order hypothesis for Uzbek language.....	25
Саидахмедова Одинахон Иброхимжон қизи Интерпретация гипотезы естественного порядка для узбекского языка.....	45
Эълон қилинган ишлар рўйхати List of published works Список опубликованных работ.....	49

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ
КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

САИДАХМЕДОВА ОДИНАХОН ИБРОХИМЖОН ҚИЗИ

**ТАБИИЙ ТАРТИБ ГИПОТЕЗАСИНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИ УЧУН
ТАЛҚИНИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент - 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2019.4.PhD/Fil1036 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.navoiy-uni.uz) ва “ZiyoNet” Ахборот таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Азимова Ирода Алишеровна
филология фанлари номзоди, доцент

Расмий оппонентлар:

Абдушукуров Бахтиёр Бўранович
филология фанлари доктори, профессор

Сайидирахимова Насиба Сайидмамадовна
филология фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил “_____” _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100100, Тошкент, Яккасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz); e-mail: monitoring@navoiy-uni.uz)

Диссертация билан Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (_____ рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100100, Тошкент, Яккасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103.Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

Диссертация автореферати 2021 йил “_____” _____ куни тарқатилди.
(2021 йил “_____” _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

Ш.С.Сирожиддинов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

Қ.У.Пардаев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филол.ф.д., доцент

Н.М.Махмудов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон амалий тилшунослиги ҳамда психолингвистика соҳаларида ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб тил ўзлаштириш жараёнида универсал лингвистик тамойилларнинг мавжудлигини тадқиқ этиш етакчи йўналишлардан бирига айланди. Тил ўзлаштиришда қўшимчалар тартибини аниқлашга алоҳида эътибор қаратилиб, тартибни аниқлаш орқали тилнинг биринчи (она тили) ҳамда иккинчи тил (чет тили) сифатида ўзлаштирилишини тадқиқ этиш долзарб масала сифатида кун тартибидан ўрин олди.

Дунё тилшунослигида тил ўзлаштириш асосан бихевиористик, нативистик, когнитив жиҳатдан ўрганилади. Маълумки, тил ўзлаштириш – мураккаб ва кўп қиррали жараён. Тилни эгаллашда тил ўзлаштириш ҳамда тил ўрганиш турли жараёнларни тавсифлаши, тил ўзлаштириш учун зарурий шартлар, она тили ҳамда иккинчи тилни ўзлаштиришда иштирок этувчи механизмларни аниқлаш, тил ўзлаштиришда нутқнинг идрок қилиниши ва нутқнинг ифодаланиши ўртасида юзага келувчи муносабатларни белгилаш, муайян тилдаги қўшимчаларнинг она тили ва иккинчи тил сифатида ўзлаштирилишида кечувчи жараёнларни ўрганиш орқали аниқ хулосаларга келиш тилшуносликнинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Ўзбекистонда илм-фан соҳасида олиб борилаётган туб ислохотлар, айниқса, ўзбек тилининг Давлат тили сифатидаги мақомини мустаҳкамлаш, унинг мавқеини янада кўтариш, жамият ҳаётининг барча соҳаларида фаол қўлланилишини таъминлаш бўйича қабул қилинган қатор қонун ва қарорлар ўзбек тилини илмий ўрганишни янги босқичга кўтариш заруратини юзага келтирди. “Ўзбекистон илм-фан, интеллектуал салоҳият соҳасида дунё миқёсида рақобатбардош бўлиши шарт”лиги¹ ўзбек тилшунослари ҳал қилиши лозим бўлган қатор вазифаларни белгилаб берди. Ўзбек тилида қўшимчаларнинг ўзлаштирилиш тартибини аниқлаш, уларнинг тартибига таъсир қилувчи омилларни белгилаш, тартибдаги қўшимчаларни лингвистик жиҳатдан таҳлил қилиш амалий ечимини кутаётган долзарб муаммолардан саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 29 октябрдаги ПФ-6097-сон “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармонлари; 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4479-сон

---

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь, 258-сон.

“Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонуни қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 декабрдаги 984-сон “Давлат тилини ривожлантириш департаменти тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида Ж.Берко, К.Казден, Р.Браун, Э.Бейтис, Ж.Ранкин, М.Перрони, С.Гаммон, Г.Оларте, А.Аксу, Д.Слобин, Э.Кларк, У.Стефани, М.Воекова кабилар томонидан тил ўзлаштириш ва унинг назарий асослари, она тилида морфемаларнинг ўзлаштирилиши, кўшимчалар тартибига таъсир қилувчи омиллар каби масалалар турли тиллар доирасида ўрганилган². Ж.Виллиерс ҳамда П.Виллиерс, Н.Баилей, Ҳ.Дулай, М.Бурт, К.Ҳакута, С.Крашен, Р.Эллис, Ж.Хуанг, Ж.Ивасаки, С.Гасс, Л.Селинкер, А.Кочкун каби тадқиқотчилар томонидан иккинчи тилда морфемаларнинг ўзлаштирилиши, тартибга таъсир этувчи хусусиятлар ва уларнинг назарий асослари тадқиқ этилган³.

---

² Berko, J. (1958). The Child's Learning of English Morphology. *Word*.14 (2-3) –P.150-177. <https://doi:10.1080/00437956.1958.11659661>; Cazden, C. (1968) The acquisition of noun and verb inflections. *Child development*, 39. – P.433-448.; Brown, R. A first language: The early stages. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1973. – 437 pp.; Bates, E., Rankin, J. (1979). Morphological development in Italian: connotation and denotation. *Journal of Child Language*. – P.29-52.; Perroni, M., Gammon, C. (1979). The acquisition of inflections in Portuguese: A study of the development of person markers on verbs. *Journal of child language*. – P.53-67.; Olarte, G. Acquisition of Spanish by Monolingual, Monocultural Spanish Speaking Children // A Dissertation... for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Florida, 1985. – 109 pp.; Aksu, A., Slobin, D. (1986) A psychological account of the development and use of evidentials in Turkish. In *Evidentiality: the linguistic coding of epistemology*, ed. W. Chafe and J. Nichols. –P.159–167.; Clark, E. *First Language Acquisition*. Second edition. Cambridge University Press. The Edinburgh Building, Cambridge CB2 8RU, UK. – 504 pp.; Development of Nominal Inflection in First Language Acquisition // A Cross-Linguistic Perspective. Edited by Stephany, U., Voeikova, M. 2009. – 448 pp.

³ De Villiers, J., De Villiers, P. (1973) A cross-sectional study of the acquisition of grammatical morphemes in child speech. *Journal of Psycholinguistic Research*, 2. – P. 267-278. <https://doi:10.1007/BF01067106>; Bailey, N., Madden, C., Krashen, S. D. (1974) Is there a “natural sequence” in adult second language learning? *Language Learning*, 24(2). – P.235–243.; Dulay, H.C., Burt, M. K. (1974) Natural sequences in child second language acquisition. *Language Learning*, 24(1). – P.37–53. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1974.tb00234.x>; Hakuta, K. (1978) A report of the development of the grammatical morphemes in a Japanese girl learning English as a second language. In E.M. Hatch (Ed.), *Second Language Acquisition: A book of readings*. – P.132-147. Rowley, MA: Newbury House; Krashen, S. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. New York: Pergamon Press. 1982. – 209 pp.; Ellis, R. (1994) *The study of second language acquisition*. Oxford, England: Oxford University Press. – 824 pp.; Hwang, J. Acquisition hierarchy of Korean as a foreign language. Dissertation...for the Degree of Doctor of Philosophy, Korea, December, 2002. – 162 pp.; Iwasaki, J. The acquisition of Japanese as a second language and Processability Theory: A longitudinal study of a naturalistic child learner // A thesis submitted in fulfilment of the requirements of the award of Doctor of Philosophy, Edith Cowan University, December 2004. – 372 pp.; Gass, Susan M., Selinker, L. (2008) *Second Language Acquisition*. Routledge 270, Madison Ave, New

Рус тилшунослигида А.Леонтьев, А.Шахнарович, Л.Выготский, А.Гвоздев, С.Цейтлин каби тадқиқотчилар бола нутқининг ривожини, тил ўзлаштиришнинг психолингвистик муаммолари, болада она тилини ўзлаштириш жараёнининг кечиши билан боғлиқ масалалар, қозоқ тилшунослигида А.Алдабердикизи, Р.Абдиева, Ж.Ногайбаева, Л.Тогзанова, А.Шинибаеваларнинг тадқиқотларида қозоқ тилининг она тили сифатида ўзлаштирилиши билингвал болаларда текширилган, қолаверса, қозоқ тилининг иккинчи тил сифатида ўзлаштирилишига оид масалалар кўриб чиқилган⁴.

Ўзбек тилшунослигида М.Исмаилов, О.Умархўжаева, Н.Сайидирахимова, Г.Искандарова ҳамда М.Курбоновалар томонидан амалга оширилган қатор тадқиқотларда ўзбек тили она тили сифатида тадқиқ этилган бўлиб, уларда мактабгача ёшдаги болалар нутқининг фонетик ҳамда грамматик хусусиятлари, болаларда нутқ маҳсулининг пайдо бўлиши ва шаклланиши, бола нутқий фаолиятида ижтимоий муҳитнинг аҳамияти, шунингдек, боланинг ижтимоийлашув жараёни билан боғлиқ масалалар лингвистик, социолингвистик, психолингвистик, прагматингвистик нуқтаи назардан кўриб чиқилган⁵. Бундан ташқари, Л.Мирджалолова, Р.Йўлдошев, Ф.Умарова, Г.Мухамеджанова, Г.Аҳмедова, М.Қараходжаева, С.Адилова, Х.Мухитдинова, Д.Фаттахова, Г.Асилова каби тадқиқотчиларнинг монография ва диссертацияларида таълим тизимининг турли босқичларида ўзга тилли гуруҳларда ўзбек тилини ўқитиш масаласи турли аспектларда ўрганилган⁶. Шунга қарамай, она тили ҳамда иккинчи тил сифатидаги ўзбек

York, NY 10016. – 612 pp.; Kochkun, A. The second language acquisition of inflectional morphology in Turkish // A thesis submitted for degree of Master of Arts, Bog‘azichi University, 2018. – 95 pp.

⁴ Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. – Москва, 1969. – 214 с.; Шахнарович А. М. Психолингвистические проблемы овладения общением в онтогенезе // Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. – Москва, 1979. – 328 с.; Выготский Л.С. Мышление и речь/ Собр. соч. – Москва, 1982. – 352 с.; Гвоздев А. Н. От первых слов до первого класса: Дневник научных наблюдений. – Саратов, 1981. – 324 с.; Цейтлин С. Н. Язык и ребенок. Освоение ребенком родного языка. – Москва: Владос, 2017. – 240 с.; Aldaberdiyzy A. Lexical interferences of Kazakh-Russian bilingual children of preschool age: A sociolinguistic survey/ Procedia – Social and Behavioral Sciences 93 (2013). – P.1885-1888.; Abdyeva R.S., Nogaybaeva J.A., Togzhanova L.K., Shynybaeva A.S. Kazakh language acquisition and translation from a foreigners perspective: a case study with English-speaking residents/ <https://www.science-sd.com/462-24896>.

⁵ Исмаилов М.С. Грамматические способы выражения пространственных отношений при двуязычии (на материале узбекского-русского раннего двуязычия). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1988. – 23 с.; Умархўжаева О. Болалар нутқининг баъзи фонетик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1997. – Б.52-53.; Сайидирахимова Н.С. Мактабгача ёшдаги ўзбек болалар нутқининг лингвистик хусусиятлари. Филол.фан.номз...дис. – Тошкент, 2004. – 126 б.; Искандарова Г. Болалар нутқига оид баъзи мулоҳазалар // Ўзбек филологиясига оид тадқиқотлар: Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент: ЎзМУ, 2009 –Б.200-203.; Курбонова М. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи. Филол.фан.номз...дис. – Тошкент, 2009. – 154 б.; Курбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари. Филол.фан. док...дис. – Тошкент, 2018. – 240 б.

⁶ Мирджалолова Л.Р. Ўзбек тили машгулотларида болаларни савол-жавобга ўргатишнинг назарий-методик асослари (таълим-тарбия рус тилида олиб бориладиган болалар боғчалари мисолида): Пед.фан.номз. ...дис.автореф. – Тошкент, 2002. – 22 б.; Кадырова Ф.Р. Лингводидактические основы обучения детей дошкольного возраста второму языку (на материале русского и узбекского языков): Дис.докт.пед.наук. – Тошкент, 2006. – 360 с.; Умарова Ф.З. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида кўмакчи феълли бирикувлардан фойдаланишни ўргатиш: Пед.фан.номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2000. – 25 б.; Мухамеджанова Г.З. Дарсдан ташқари машгулотларда русийзабон ўқувчиларнинг ўзбекча нутқини ўстириш методикаси (5-9 синфлар мисолида): Пед.фан.номз. ...дис. – Навоий, 2003. – 162 б.; Аҳмедова Г.М. Ўзбек тили дарсларида ўқувчилар нутқини ясама сўзлар билан бойитишнинг методик

тилининг қўшимчалар ўзлаштириш кетма-кетлиги масаласи бўйича махсус тадқиқот яратилмаган. Зеро, қўшимчаларнинг ўзлаштириш тартибини аниқлаш тил ўзлаштириш жараёнида универсал лингвистик принциплар ишлаши тўғрисида аниқ ва батафсил тасаввур ҳосил қилиш имкониятини яратади.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Психоллингвистика – ўзбек тилининг ўзлаштирилиши ҳамда ўзбек тилидаги нутқий фаолиятнинг ўзига хослигини аниқлаш” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тилининг она тили ҳамда иккинчи тил сифатида ўзлаштирилишида қўшимчалар тартибини ҳамда қўшимчалар тартибини юзага келтирувчи ва унга таъсир этувчи лингвистик ҳамда экстралингвистик омилларни аниқлашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

ўзбек тилининг она тили сифатида ўзлаштирилиш жараёнини тавсифлаш, тил ўзлаштиришнинг тил ўрганишдан фарқли ҳодиса эканини асослаш;

илмий тадқиқотлардаги табиий тартиб гипотезасининг турли тиллардаги талқинига оид муҳим жиҳатларни ёритиш;

тил ўзлаштиришдаги универсал лингвистик тамойиллар механизмининг ўзбек тили учун ишлашини текшириш;

она тили ҳамда иккинчи тил сифатида ўзбек тили қўшимчаларининг ўзлаштирилиш жараёнини кузатиш, тажриба ўтказиш ҳамда қўшимчалар тартибини аниқлаш;

она тили ҳамда иккинчи тил сифатида ўзбек тили қўшимчаларининг ўзлаштириш тартибини юзага чиқарувчи хусусиятларни аниқлаш, уларнинг тартибни воқелантиришдаги аҳамиятини баҳолаш ҳамда тажриба натижаларини таҳлил қилиш.

Тадқиқотнинг объектини ўзбек тилини она тили сифатида ўзлаштираётган болалар ва ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўзлаштираётган чет эллик ҳамда Ўзбекистонда яшовчи рус миллатига мансуб талабалар нутқидаги тил кўрсаткичлари ташкил этади.

асослари: Пед.фан.номз. ...дис. – Тошкент, 2007. – 162 б.; Караходжаева М.Х. Нофилологик гуруҳ талабаларининг касбий нутқини феъл асосида шакллантириш методикаси: Пед.фан.номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2002. – 22 б.; Адилова С.А. Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологияси воситасида ташкил этиш (олий таълим муассасаларининг русийзабон гуруҳларида): Пед.фан.номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2004. – 26 б.; Мухитдинова Х.С. Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириш: Пед.фан.док...дис. – Тошкент, 2011. – 347 б.; Фаттахова Д.А. Методика обучения средствам речевой выразительности узбекского языка русскоязычных студентов языковых вузов: Автореф.дис. ...канд.пед.наук. – Тошкент, 2012. – 22 с.; Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гапиртириш орқали ўстириш методикаси. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2012. – 112 б.; Асилова Г.А. Божхона ва солиқ йўналишлари талабаларининг давлат тилида касбий мулоқот юритиш компетенциясини ривожлантириш (рус гуруҳларида): Пед.фан.док...дис. – Тошкент, 2017. – 291 б.

Тадқиқотнинг предметини ўзбек тилининг ўзлаштирилишидаги кўшимчалар кетма-кетлиги ташкил қилади.

Тадқиқот усуллари. Тадқиқотни амалга оширишда тавсифий, тажриба-кузатув, компонент таҳлил ва статистик усуллардан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ўзбек тилида тажриба-кузатув материаллари асосида кўшимчаларни ўзлаштириш тартиби аниқланган ва синтактик (кўшимчанинг асосга қўшилиб, кесимлик ҳосил қилиши ёки қилмаслиги), семантик (маънонинг бир ёки бирдан ортиқ эканлиги), шаклий мураккаблик (морфеманинг асос таркибида яқка ёки ёндош кўшимчалар билан биргаликда келиши) ҳамда кўшимчанинг қўлланиш частотаси тартибни юзага чиқарувчи омиллар сифатида аниқланган;

кўшимчаларнинг она тили элементи сифатида ўзлаштирилишида дастлаб отга қўшилиб, аввал ҳукм ифодалай оладиган морфемалар ўзлаштирилиши, ўзбек тилини она тили сифатида ўзлаштираётган болаларнинг нутқида дастлаб баъзи турловчи, кейинроқ эса тусловчи кўшимчаларнинг пайдо бўлиши, бола нутқида замон шакллари пайдо бўлгунига қадар ўрин-пайт, жўналиш ҳамда эгалик кўшимчасининг воқеланиши далилланган;

ўзбек тилида *-ди* ўтган замон кўшимчаси бошқа замон шаклларида аввалроқ ўзлаштирилиши, болалар нутқида феълни ўтган замонда туслашга мойиллик кузатилиши, замонни белгилашда биринчи дуч келинадиган ҳолат ҳозирги ва ўтган давр орасидаги қарама-қаршилик бўлиши ва бола, асосан, ўтмишдаги ҳаракатларни белгилаши асосланган;

ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўзлаштираётган турли тил эгаларининг кўшимчаларни ўзлаштириш тартиби ўхшаш экани тажриба-кузатув материаллари орқали далилланган, кўшимчалар ўзлаштирилишининг бошланғич босқичида она тилининг таъсири сезиларли даражада юқори бўлмаслиги аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

ўзбек тилидаги кўшимчаларни ўзлаштириш тартиби узоқ муддатли тажриба-кузатув давомида аниқланган ҳамда тартибда мавжуд кўшимчалар лингвистик таҳлил қилинган;

кўшимчаларни ўзлаштириш тартибига синтактик, семантик, шаклий ифода ҳамда кўшимчанинг қўлланиш частотаси каби омилларнинг таъсири илмий жиҳатдан асосланган;

тил ўзлаштириш жараёнида кўшимчалар кетма-кетлигига таъсир қилувчи лингвистик ҳамда экстралингвистик омилларнинг аҳамияти очиқ берилган;

она тили кўшимчаларининг ўзлаштирилишида ёш кўрсаткичи нисбий эканлиги далилланган;

ўзбек тилидаги кўшимчаларнинг ўзлаштирилишида гендер тафовут сезиларли даражада кузатилмаслиги аниқланган;

тил ўзлаштиришнинг бошланғич қисмида тил ўзлаштирувчининг она тили кўшимчаларни ўзлаштириш тартибига салмоқли таъсир қилмаслиги

Ўзбек тилининг чет тили сифатида ўзлаштирилиши мисолида ҳам исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги диссертацияда танланган муаммонинг аниқ қўйилганлиги, тўпланган материаллар таҳлили орқали асосли илмий-назарий хулосалар чиқарилганлиги, ўзбек тилининг она тили ҳамда чет тили сифатида ўзлаштирилиши узоқ муддатли тажриба-кузатувнинг статистик таҳлили орқали ўрганилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертация натижаларининг илмий аҳамияти психолингвистика фанини ўзбек тилини она тили ҳамда чет тили сифатида ўзлаштиришда қўшимчаларнинг тартиби ҳақидаги илмий-назарий қарашлар орқали бойиши билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти ундаги материаллар, натижа ва хулосалар умумий тилшунослик, психолингвистика фанларини ўқитишда, ўзбек тилини она тили ҳамда иккинчи тил сифатида ўқитиш бўйича дарсликлар яратишда, бакалаврият ва магистратура таълим йўналишларида: психолингвистика, социоллингвистика, прагматлингвистика, нейролингвистика каби фанларни ўқитишда манба вазифасини бажариши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Табиий тартиб гипотезасининг ўзбек тили учун талқини юзасидан олинган илмий натижалар асосида:

тадқиқот предмети сифатида белгиланган қўшимчаларнинг кетма-кетлиги ҳамда қўшимчаларни ўзлаштириш тартибига оид хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг 2020 йил 15 май 125-сонли буйруғи асосида эълон қилинган UNICEF билан ҳамкорликдаги “Умумий ўрта таълим мактабларида ўзбек тилини ўқитиш сифатини ошириш” лойиҳасининг 1-босқичи: Она тили, Ўзбек тили ва Адабиёт фанларининг ўқув-методик материалларини ишлаб чиқишда кенг фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги Республика таълим марказининг 2021 йил 2 июлдаги 01/11-01/01-928-сон маълумотномаси). Натижада, Она тили, Ўзбек тили ва Адабиёт фанларининг ўқув-методик материаллари янги илмий-назарий маълумотлар билан бойиган;

ўзбек тилидаги қўшимчаларнинг лингвистик таҳлили, қўшимчаларни ўзлаштириш тартибига таъсир қилувчи семантик, шаклий мураккаблик ва қўшимчанинг қўлланиш частотаси каби хусусиятларга оид илмий хулосалардан 2017-2020 йилларда бажарилган “Development of the interdisciplinarity Master program on Computational Linguistics at Central Asian Universities” номли ERASMUS CLASS лойиҳасида фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2021 йил 6 сентябрдаги 01/4-1463-сон маълумотномаси). Натижада, Лойиҳа доирасида бажарилган силлабуслар ҳамда тайёрланган дарслик қўшимчаларнинг лингвистик таҳлили билан тўлдирилишига асос бўлган;

бола нутқида фаол қўлланиувчи қўшимчалар, ўзбек тилини чет тили сифатида ўзлаштираётган чет эллик талабалар нутқидаги қўшимчаларнинг лингвистик таҳлили ҳақидаги илмий-назарий маълумотлардан Ўзбекистон

Миллий телерадиокомпаниясида “O‘zbekiston” телеканали орқали эфирга узатилган илмий-маърифий кўрсатувлар, хусусан, “Oydin hayot live”, “Ta’lim va taraqqiyot” кўрсатувларини тайёрлашда самарали фойдаланилган (Ўзбекистон телерадиокомпаниясининг 2021 йил 5 июлдаги 02-13-1130-сон маълумотномаси). Натижада, ушбу телекўрсатувларнинг мазмуни илмий далиллар билан бойитилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 10 та илмий-амалий анжуман, жумладан, 4 та республика ҳамда 6 та халқаро илмий-амалий анжуманда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 16 та илмий иш: Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 6 та мақола, жумладан, 4 таси республика, 2 та хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловадан иборат. Диссертациянинг асосий матни 143 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги ва зарурати асослаб берилган, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, объекти ва предмети, фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилиши, ишнинг апробацияси, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби “**Тил ўзлаштириш психолингвистик жараён сифатида**” деб номланган. Бобнинг “Тил ўзлаштирилишининг илмий йўналиш сифатида шаклланиши” номли биринчи фаслида тил ўзлаштириш жараёнининг тарихи тавсифланган. Тил ўзлаштиришга оид илк қарашлар юнон фалсафасига бориб тақалади. Афлотун сўзлар туғма равишда у ёки бу шаклда намоён бўлиши ҳақидаги ғояни илгари сурган⁷. Кейинроқ эмпирик тадқиқотчилар Т.Хоббс ҳамда Ж.Локк тил ўзлаштириш ҳиссий тажриба орқали амалга ошади, деган фикрга келишган, яъни уни эгаллаш туғма тарзда бўлмай, балки ижтимоий муҳитда “орттирилади”, шаклланади⁸. Тил ўзлаштиришга доир дастлабки илмий ёндашув В.фон Гумбольдт номи билан боғлиқ. Унинг фикрича, тил пайдо бўлишининг энг биринчи сабаби инсоннинг ички эҳтиёжи, яъни олам ва бошқа шахслар билан муносабатга киришишидир⁹. А.Потебня кичик ёшдаги боланинг лампочкани “тарвуз” деб

⁷Innateness and Language. Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2017. <https://plato.stanford.edu/entries/innateness-language/#chocasagaski>

⁸ Kendra A. P. (2009). Understanding Human Language: An In-Depth Exploration of the Human Facility for Language. <http://www.inquiriesjournal.com/articles/82/understanding-human-language-an-in-depth-exploration-of-the-human-facility-for-language>

⁹ Usmanova Sh. Psixolingvistika fanidan ma’ruzalar kursi. Toshkent, 2008. – B.7.

аташига эътибор қаратади, боланинг шакл ўхшашлиги асосида шу нарса-предметнинг бошқа нарса-предмет номи билан аташи¹⁰ илмий жамоатчилик орасида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Шу тариқа, бола нутқининг ривожини масаласини ўрганиш янги босқичга кўтарилди.

Тилшунослик доирасида бола нутқининг (онтолингвистика) алоҳида фан йўналиши сифатида шаклланиши рус тилшунослигида XX асрнинг 20-йилларида содир бўлди. Бунга Б.де Куртенэнинг илмий жамоатчиликлари муурожаат қилиб, болаларнинг нутқ фаолиятини алоҳида ўрганиш таклифи билан чиққани сабаб бўлди. Б.де Куртенэ фикрича, инсон тилининг моҳияти фақат психикдир, тилнинг ривожланиши соф психик қонуниятлар билан боғланган¹¹. Унинг фикрларини Л.Выготский ривожлантирди. Тафаккур ва нутқ турли генетик илдизларга эга, тафаккур ақлий фаолият, нутқ эса овозли сигнал орқали ҳиссий ифодаланиш билан боғлиқ. Нутқ тафаккурни юқори ақлий функцияга айлантирадиган белги бўлиб, у фикрлаш асоси бўлиб хизмат қилади¹².

XIX асрнинг 60-70-йилларида психоллингвистиканинг мустақил илмий йўналиш сифатида шаклланиши нутқ онтогенезини ўрганишга бўлган қизиқишни янгилади. Айнан шу пайтда Ғарбда ушбу масалалар жиддий ўрганила бошланди. Рус тилшунослигида тил ўзлаштириш жараёнининг назарий жиҳатлари тадқиқ этилган бўлса, Ғарбда бевосита бола нутқини ривожини кузатиш орқали илмий тадқиқотлар юзага келди. Тадқиқотларда бола нутқининг ўртача давомийлиги, нутқ қисмлари, муайян нутқдаги сўзлар сонига аҳамият қаратилди. Белгиланган вақт оралиғида бола нутқини ривожини кузатиш орқали олинган материаллар таҳлилга тортилди. Изланишларнинг аксарияти 1–3 ёшда бўлган болалар нутқини ривожини ўрганиш: фонетик, лексик ҳамда морфологик бирликларни ўзлаштириш муаммоларига бағишланди.

Тил ўзлаштириш масаласини ўрганишда тажриба-кузатув асосий усул сифатида танлаб олинди. Тажриба-кузатувда тил бирликларининг мураккаблик даражаси ривожини, тил ўзлаштиришда аниқлик ва изчиллик меъёрларини аниқлаш ҳамда ўзлаштирилаётган имплицит ва эксплицит билимларни аниқлашга қаратилган турли тестлар бу усулнинг шу соҳадаги ўзига хослигини белгилайди¹³.

“Тил ўзлаштиришга доир турли назариялар” деб номланган иккинчи фаслда бихевиоризм, нативизм, когнитив назарияларининг тил ўзлаштириш жараёнини тавсифловчи аҳамияти ёритилган.

Бихевиоризм назариясига кўра, тил тақлид орқали ўзлаштирилади, бола она тилини атроф-жамиатдан уларга тақлид қилиш орқали эгаллаб боради¹⁴. Ф.Скиннер бу жараённи оперант ривожини деб тавсифлайди, бола катталарга ўхшаш товушларни чиқарганда, бу катталар томонидан рағбатлантирилса,

¹⁰ Потебня А. А. Мысль и язык. – Киев, 1993. – С.38.

¹¹ Глухов В.П. Основы психоллингвистики. – Москва, 2008. – С. 14.

¹² Выготский Л. С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. – Москва, 1999. – С. 52.

¹³ House, A., Kuiken, F., Vedder, I. Complexity, accuracy and fluency: Definitions, measurement and research. – Amsterdam, 2012. – P. 17.

¹⁴ Ellis, R. The study of second language acquisition. Oxford, England, 1994. – P.116.

болада бу одат сақланади ва у сўзни яна шундай вазиятларда ишлатишни такомиллаштириб боради ёки аксинча, бола нутқидаги товушлар катталар томонидан рағбатлантирилмаса, унда шу товушларни айтиш одати нутқий кўникмага айланмайди¹⁵.

Бихевиористик назария асосида иккинчи тилни ўзлаштириш масаласида қиёсий таҳлил гипотезаси юзага келди. Унга кўра, эгалланган биринчи тил иккинчи тилнинг осон ёки қийин ўзлаштирилишига таъсир қилади. Бироқ бу назария иккинчи тилни ўзлаштиришнинг бир қисми, яъни янглиш таҳлилнинг ўзи билангина чекланди, тил ўзлаштириш жараёнидаги ўсишни тушунтириб бера олмади¹⁶.

Н.Хомский ижтимоий муҳит аҳамиятини эътироф этгани ҳолда тил ўзлаштиришни биологик асосларга боғлади. Унинг фикрича, тилни ўзлаштириш учун “туғма” махсус механизм (универсал грамматика) мавжуд¹⁷. У тилларнинг инвариант ва вариант хусусиятларини кодлайдиган принциплар ва параметрларни ўз ичига олади. Принциплар барча тиллар учун бирдек тегишли бўлса, параметрлар турли тилларда турлича ўрнатилади. Иккинчи тилни ўзлаштиришда “туғма” механизмларнинг мавжудлиги баҳсли масала ва ҳозирда ҳам бу муҳокамалар давом этмоқда.

Когнитив назария туғма механизмни семантика билан боғлайди. Болалар атрофдаги “манзара”ни идрок қилиш орқали тил “харита”сини тузадилар. Ж.Пиаже куйидаги мисолни келтиради: бола мушукни – унинг шакли, ҳаракатлари, овқатланиши ва товуши асосида яхлитлайди, сўнгра уни “мушук” сўзи билан боғлайди. У атрофдаги нарса-ҳодисани унинг хусусиятлари орқали яхлитлайди, сўнгра ушбу тушунчани ифодалаш учун сўз ёки сўз бирикмасига эга бўлади. Бунда тил муҳити таъсирининг сезиларли экани таъкидланади¹⁸.

Сўнги йилларда нейролингвистика соҳасидаги тадқиқотлар лингвистик универсалия назариясига қизиқишнинг ортишига олиб келди. Янги туғилган чақалоқ миясида тил ўзлаштириш учун махсус “қисм”нинг аниқланиши¹⁹ эса нативизм ҳамда когнитив назария тарафдорлари орасида турли баҳслар келтириб чиқармоқда.

Биринчи бобнинг учинчи фасли “Табиий тартиб гипотезаси ва унинг турли тиллар учун талқини” деб номланган. Табиий тартиб гипотезаси тил бирликларининг муайян тартибда ўзлаштирилиши ҳақидаги фикрни олға суради. Бу гипотезага кўра, тил ўзлаштиришда муайян кўшимча бошқа кўшимчадан аввалроқ ўзлаштирилади²⁰.

¹⁵ Demirezen, M. (1988). Behaviorist theory and language learning. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3 (3). Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hunefd/issue/7834/103129n>

¹⁶ De Villiers, J., De Villiers, P. A cross-sectional study of the acquisition of grammatical morphemes in child speech. Journal of Psycholinguistic Research, 2. 1973. –P.267-278.

¹⁷ Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press, 1965. – P. 46.

¹⁸ Пиаже Ж. Схемы действия и усвоение языка // Семиотика. – Москва, 1983. – С. 135.

¹⁹ Caraballo-Olivera, Michael A. A theory of neurological processes in language acquisition: A quantitative meta-analysis. Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirement for the degree of Doctor of Philosophy. Walden University, 1994. – P.31.

²⁰ Krashen, S. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – New York, 1982. – P.13.

Р.Браун морфемаларни ўзлаштириш ривожига бағишланган тадқиқотида инглиз тили она тили бўлган 3та боланинг (болалардан бири 18 ойлик, қолган иккитаси 27 ойлик) нутқини 10-12 ой давомида кузатган ҳамда 14та морфемани ўзлаштириш тартибини аниқлаган. Р.Брауннинг тадқиқотига асосланиб, Ж.Виллиерс ва П.Виллиерслар 16-40 ойлик 21та бола билан бир марталик тажриба ўтказишган. Улар болаларнинг берган жавобларида муайян қўшимчанинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлашга уринганлар²¹. Ушбу тадқиқотдан кейин морфемаларни ўзлаштириш қаторини аниқлашда икки усул: муайян вақт оралиғида қўшимчаларнинг нутқда воқеланиш ривожини кузатиш ҳамда бир марталик тажриба-синов асосида нутқдаги ҳар бир морфема фоизининг ўртача ҳисоби аниқланиб, уларни тартиблаш усули юзага келди.

Х.Дулай ва М.Бурт табиий тартиб масаласи чет тилини ўзлаштиришга ҳам тааллуқли эканлигини таъкидлашади²². Тадқиқотчилар инглиз тилини иккинчи тил сифатида ўзлаштираётган болалар билан синов ўтказишган ҳамда инглиз тилининг она тили ва иккинчи тил сифатида ўзлаштирилишида морфемалар тартиби ўхшаш эканлигини аниқлашди. А.Фатҳман 20та турли матнлар орқали тажриба ўтказиб, болалар ва айниқса, ўсмирларда чет тилини ўзлаштириш она тилидагидек қўшимчалар ўзлаштирилиши билан ўхшаш эканлигини асослади²³. Шу тариқа, биринчи ва иккинчи тилни ўзлаштириш соҳасида бу гипотеза билан боғлиқ қатор тадқиқотлар юзага келди. Тадқиқотлар натижалари морфемалар ўзлаштиришнинг умумий кетма-кетлиги фойдасига етарлича далиллар беради. Шу билан биргаликда, ҳеч бир таҳлилда тилни биринчи ва иккинчи тил сифатида ўзлаштиришда қўшимчалар тартибининг ўзаро муқаммал боғлиқлиги ҳақида маълумот йўқ, ўзлаштириш жараёнида тафовутлар мавжуд, бироқ бу тартибнинг мавжуд эмаслигини англатмайди.

“Ўзбек тилининг она тили сифатида ўзлаштирилишида табиий тартиб” деб номланган иккинчи бобнинг биринчи фасли “Ўзбек болалар нутқининг ўрганилиши” деб аталади. Бу фаслда ўзбек тилшунослигида мактабгача ёшдаги болалар нутқи ўрганилиши ҳамда мавжуд тадқиқотларга муносабат билдирилган. Ўзбек тилшунослигида ҳозирга қадар қўшимчалар ўзлаштириш тартибини аниқлаш масаласи махсус тадқиқот объекти бўлмаган. Тил ўзлаштириш жараёнини тавсифлаш, қўшимчалар ўзлаштириш тартибига таъсир қилувчи хусусиятларни аниқлаш ўзбек тилшунослиги олдида турган вазифалардан бири сифатида белгиланди.

Бобнинг иккинчи фасли “Табиий тартиб гипотезасининг тажрибавий татбиқи” деб номланиб, ўзбек тилидаги қўшимчаларнинг она тили сифатида қай тартибда ўзлаштирилишини аниқлаш мақсадида икки турдаги тажриба-

²¹ De Villiers, J., De Villiers, P. A cross-sectional study of the acquisition of grammatical morphemes in child speech. *Journal of Psycholinguistic Research*, 2. 1973. – P. 267-278.

²² Dulay, H.C., Burt, M. K. Natural sequences in child second language acquisition. *Language Learning*, 24(1). 1974. –P.48.

²³ Fathman, A. The relationship between age and second language productive ability. *Language Learning*, 25(2). 1975. –P.245–253.

кузатув ўтказилди. Тажриба-кузатувга жисмоний ва руҳий соғлом ҳамда нутқи меъёрда ривожланаётган болалар танлаб олинди.

Биринчи тажриба-кузатувда Ўзбекистоннинг турли вилоятида истиқомат қилаётган ўзбек тилини она тили сифатида ўзлаштираётган 4 нафар: 2та қиз ва 2та ўғил бола (1.4; 2.0; 2.2; 2.9 ёшдаги²⁴) танлаб олинди ва уларнинг кундалик нутқи 10–12 ой давомида кузатилди. Тажриба-кузатув давомида синалувчиларга биз томондан қўшимчалар тартибини аниқлашга қаратилган ҳеч қандай стимул берилмади. Синалувчиларнинг кундалик оғзаки нутқлари уларнинг яқин қариндошлари томонидан қайд этиб борилди. Кундалик нутқи қайд этилган синалувчилардан бирининг натижалари 1-жадвалда берилган. Жадвал боланинг муайян қўшимчани ҳар ойда нечта асос билан ишлатилгани ҳақида маълумот беради.

1-жадвал. Ш.М. (2.0; Наманган вилояти)нинг нутқида учраган қўшимчалар (ҳар ой бўйича)

Ойлар	-да	-га	а/й	-ники	-ди	-им	-дан	-лар	-яп	-ни	-нинг
1-ойда	1	1	1	1							
2-ойда	1	1		1	1						
3-ойда											
4-ойда	1	1		1	2						
5-ойда	1	1	1	1	1	1					
6-ойда	2	1			3	2	1				
7-ойда	4	3	2	2	6	4		2			
8-ойда	4	5	4	1	8	4					
9-ойда	3	4	7		13	4	3		1	2	2
10-ойда	5	4	10	3	12	7		2			3
11-ойда	4	3	10		14	6	5		1		2
12-ойда	4	4	8		12	6			1		2

Жадвалдаги рақамлардан кузатувнинг дастлабки ойларида бола нутқида ўрин-пайт, жўналиш келишиклари, отнинг хосланган шакли *-ники* ҳамда ўтган ва ҳозирги-келаси замон шакллари бир асос таркибида ишлатилгани

²⁴ Синалувчиларнинг ёши тажриба-кузатув бошланган пайтдаги ҳолатда берилди.

маълум бўлди. Бу қўшимчаларнинг бир асос таркибида қўлланиши кузатувнинг олтинчи ойигача давом этди. Тажриба-кузатувнинг олтинчи ойдан ўрин-пайт келишиги (*уйда, акада*) ҳамда *-(u)м* эгалик қўшимчаси (*абам (онам), акам*) икки асос, ўтган замон шакли эса уч асос таркибида (*бўлди, кетти, олдим*) ишлатилди. Тажриба-кузатувнинг кейинги ойларида бола нутқида учраган дастлабки қўшимчаларнинг турли асослар, хусусан, кузатувнинг тўққизинчи ойида ҳозирги-келаси замон шакли еттита асос билан қўлланган бўлса, кейинги ойларда шу замон шакли ўнта асос таркибида ишлатилди. Худди шундай ўсиш ўтган замон шакли билан ҳам кузатилди. Бола нутқида чиқиш, тушум ва қаратқич келишиклари ҳамда *-яп* ҳозирги замон шакли бошқа қўшимчаларга нисбатан кейин қайд этилганлиги аниқланди.

Иккинчи тажриба-кузатувга мактабгача таълим муассасаларидаги 50та (шулардан 27таси ўғил бола 23таси қиз бола) 1–4 ёшдаги мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчилари танлаб олинди. Тадқиқот учун ўн маротаба тажриба ўтказилди. Бунинг учун биз томонимиздан ўнта савол ва расмлар тўплами тузилди. Ўн ой давомида ҳар ойда бир маротаба синалувчилар билан савол-жавоб ўтказилиб, савол ва расмлардан фойдаланилди. Саволларга берилиши керак бўлган жавобларда муайян қўшимчадан фойдаланиш талаб этилади. Шу орқали боланинг нутқида қайси қўшимча бор ёки йўқлигини аниқлаш имконияти пайдо бўлади. Савол-жавоблар ҳар бир бола билан алоҳида ўтказилди ҳамда суҳбат мобил телефондаги махсус дастур орқали ёзиб олинди.

Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчилари билан ўтказилган тажриба натижалари қўшимчаларнинг қўлланиш частотаси бўйича ҳисобланди. Тажриба-кузатув натижаларидан синалувчилар билан ўтказилган суҳбатларда жавобида талаб қилинган муайян қўшимчадан тўғри фойдаланилганлик миқдори умумий ҳисоб бўйича кўп бўлган *-га, -ники, -да, лар, -ди, -(u)м* қўшимчалари *юқори частотали*, умумий миқдорнинг тенг ярми ёки ундан биров ортиқ бўлган *-ни, -а/й, -яп* қўшимчалари *ўрта частотали*, умумий миқдорнинг тенг ярмидан кам бўлган *-нинг, -дан, -ман* қўшимчалари *паст частотали* қўшимча эканлиги маълум бўлди.

Тажриба-кузатувга мувофиқ, ўзбек тилида қўшимчаларни ўзлаштириш тартиби синтактик, семантик, шаклий мураккаблик ҳамда қўшимчанинг қўлланиш частотасига боғлиқ. Маъноси ҳамда шаклий ифодаси содда, қўлланиш частотаси юқори қўшимчалар аввал ўзлаштирилса, кўп маъноли, шакли мураккаб ҳамда паст частотали қўшимчалар нутқда кейинроқ намоён бўлади. Қўшимчалар тартибига таъсир қилувчи қилувчи хусусиятлар 2-жадвалда берилган.

2-жадвал. Қўшимчалар тартибига таъсир қилувчи хусусиятлар

№	Қўшимча	Ифода шакли	Семантик маъноси	Қўлланиш частотаси
1	-ники	От-кесим	Қарашлилиқ	Юқори
2	-да	От-кесим	Ўрин-жой	Юқори
3	-лар	От-кесим	Кўплиқ	Юқори/Паст
4	-(и)м	От-кесим	Эгалиқ, шахс ва сон	Юқори
5	-га	Тўлдирувчи+кесим (II шахс бирликдаги буйруқ майли)	Аталганлик	Юқори
6	-ди	Кесим (шахс ва сон билан биргалиқда)	Ўтган иш-ҳаракат	Юқори
7	-а/й	Кесим (шахс ва сон билан биргалиқда)	Ҳозирги-келаси иш-ҳаракат	Ўрта
8	-ни	Тўлдирувчи+кесим (II шахс бирликдаги буйруқ майли)	Ажратиш	Ўрта
9	-яп	Кесим (шахс ва сон билан биргалиқда)	Ҳозирги пайтда бажарилаётган иш-ҳаракат	Ўрта
10	-дан	Тўлдирувчи/ ҳол +кесим (буйруқ майли)	Чиқиш	Паст
11	-ман	От-кесим (шахс ва сон билан биргалиқда)	Отни кесимга хослаш, шахс ва сон	Паст
12	-нинг	Қаратқич аниқловчи +эга (ёки иккинчи даражали бўлак)	Қарашлилиқ	Паст

Юқоридаги жадвалдан қўшимчалар ўзлаштириш тартибининг шаклланиши бир неча омилларга боғлиқлиги маълум бўлади. Қўшимчалар

ўзлаштирилишининг бошланғич босқичида асосга қўшилиб, ҳукм ифодалашда иштирок этувчи, кейинги босқичда иккинчи даражали бўлақлар билан кенгайиб келган кесим, кейинги босқичда эса қаратқич бирикма билан кенгайган кесим таркибида келувчи қўшимчалар ўзлаштирилади.

Қўшимчанинг маъно мураккаблиги қўшимчалар тартибланишига таъсир қилади. Масалан, отнинг хосланган шакли *-ники* қўшимчаси асосга қўшилиб, қарашлилик маъносини ифодалайди, исмлар таркибида келиб, шахс ва сонда турланмайди; эгалик қўшимчалари асосга қўшилиб, қарашлилик маъноси билан биргаликда, шахс ҳамда сон маъноларини ҳам ифодалайди. Шу сабаб *-ники* шакли эгалик қўшимчаларидан аввалроқ ўзлашади.

Тил ўзлаштиришнинг дастлабки вақтларида болага сўз таркибидаги қўшимча сонининг бирдан ортиқ экани ҳамда уларни ўзаро мувофиқлаштириш кераклиги, яъни шаклий мураккаблик ҳам қийинчилик туғдиради. Масалан, феълни кесим сифатида шакллантириш боладан ҳам замон, ҳам шахс-сон шакллари мувофиқлаштиришни талаб қилади.

Қўшимчанинг қўлланиш частотаси тартибнинг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатади. *-лар* кўплик қўшимчасининг қўлланиш частотаси нутқи доимий кузатилган болаларда паст кўрсаткични ташкил этади, гарчи унинг умумий грамматик маъноси битта, синтактик структураси содда бўлса-да, “синтактик вазифадан ҳоли” эканлиги тартибда унинг отнинг хосланган шакли ҳамда ўрин-пайт келишигидан кейин келишига сабаб бўлади.

Тажриба-кузатув жараёнидан олинган натижалар умумлаштирилиб, қуйидагича қўшимчалар тартиби аниқланди: отнинг хосланган шакли *-ники*, ўрин-пайт келишиги *-да*, кўплик шакли *-лар*, эгалик категорияси (шартли равишда), жўналиш келишиги *-га*, ўтган замон шакли *-ди*, ҳозирги-келаси замон шакли *-а/й*, тушум келишиги *-ни*, ҳозирги замон шакли *-яп*, чиқиш келишиги *-дан*, отнинг кесимлик шакли *-ман*, қаратқич келишиги *-нинг*.

“Ўзбек тилининг иккинчи тил (чет тили) сифатида ўзлаштирилишида табиий тартиб” деб номланган учинчи бобнинг биринчи фасли “Ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўзлаштириш жараёнининг ўрганилиши” деб аталади. Ўзбек тилшунослигида ўзбек тилининг иккинчи тил сифатида ўрганилишига оид илмий ишлар, асосан, методик жиҳатдан ўрганилиши билан боғлиқ ҳолда амалга оширилган. Мавжуд тадқиқотларда ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўзлаштирилишида қўшимчалар тартиби аниқланмаганлиги қайд этилди ва ўзбек тилини ўзлаштираётган хорижлик ҳамда Ўзбекистонда яшовчи бошқа тилли миллат вакиллари билан тажриба ўтказиш орқали қўшимчалар тартибини аниқлаш заруратини келтириб чиқариши белгиланди.

“Ўзбек тилининг чет тили сифатида ўзлаштирилиши жараёнида табиий тартиб масаласининг тажрибавий татбиқи” деб номланган иккинчи фаслда қўшимчалар тартибини аниқлаш учун икки турдаги тажриба-кузатув усулидан фойдаланилгани баён қилинган.

Биринчи тажриба-кузатувга 2019–2020 ўқув йилида Ҳиндистондаги Жамиа Миллиа Исламиа университетининг 1–2 курсида ўқиган 14та талаба, Хитой Халқ Республикаси Шарқий Европа ва Марказий Осиё тиллар

институтини Ўзбек тили бўлимининг 2-курсидан ўқиган 10та талаба жалб қилинди.

Синалувчиларга дастлаб бўш қолдирилган ўринларга керакли қўшимчани қўйиш керак бўлган 36та гапдан иборат топшириқ берилди. Топшириққа кўра, синалувчидан ҳар бир қўшимчадан уч марта фойдаланиш талаб қилинади. Битта гап таркибида битта қўшимча туширилган бўлиб, синалувчилардан айна шу қўшимчани ёзиш сўралди. Топшириқ олингандан олти ой ўтгач, синалувчилардан гапларни ўз она тилидан ўзбек тилига таржима қилиш сўралди. Таржима тести жами 28–30та гапдан иборат бўлиб, улар содда гаплар ҳамда боғланган қўшма гап кўринишида, таржимада ўзбек тилидаги муайян қўшимчалардан фойдаланишни талаб этадиган ҳолатда тузилди. Қўшимчаларнинг гаплар таркибидаги иштироки 3–10тани ташкил этади.

Шу вақт оралиғида талабалар билан ўтказилган онлайн дарслар биз томондан кузатилди. Қўшимчалар тартибини аниқлашда синалувчиларнинг уйга вазифалари ҳам инобатга олинди. Тажриба синалувчиларининг сўз таркибида қўшимчадан тўғри ёки нотўғри фойдаланиши, қўшимчанинг туширилиб қолдирилиш ҳолатлари биз томондан белгилаб борилди. Тажриба-кузатув натижалари статистик таҳлил қилиниб, натижалар умумлаштирилди ва 1-, 2-чизмада берилди:

1-чизма. Ҳинд талабалари билан ўтказилган тажриба натижалари (фоиз ҳисобида)

Чизмадан хиндистонлик синалувчиларнинг нутқида кўплик қўшимчаси 91% тўғри қўллангани маълум бўлди. Кейинги ўзлаштирилган қўшимчалар ўтган, ҳозирги-келаси ҳамда ҳозирги замон бўйича тартибланди. Ўтган замон қўшимчаси бошқа замон шаклларига нисбатан яхши ўзлаштирилган. Ўрин ҳамда пайт маъноларини билдирадиган келишиклар чиқиш, ўрин-пайт ҳамда жўналиш келишиги ҳолатида тартибланди. Чиқиш келишигини 27%, ўрин-пайт келишигини 32%, жўналиш келишигини қўллашда 34% хатолар мавжудлиги аниқланди. Булар, асосан, келишикнинг бошқа келишик ўрнида қўлланиши ва қўшимча туширилиши билан боғлиқ хатолар бўлиб, тартибнинг сўнггидан қаратқич келишиги ҳамда эгалик қўшимчалари жой олди.

2-чизма. Хитойлик талабалар билан ўтказилган тажриба натижалари (фоиз ҳисобида)

Натижага кўра, *-лар* кўплик шаклидан деярли барча ўринда тўғри фойдаланилган. Таҳлилда бир замон қўшимчаси ўрнида бошқа замон шаклининг алмаштириб қўлланилиш ҳолати, лекин бирор ўринда уларнинг туширилмагани кузатилди. Келишикларни бир-бирининг ўрнида нотўғри қўлланилиши ўрин-жой маъноси билан боғлиқлиги, ўрин-жойга йўналиш, ўрин-жойда эканлик ҳамда ўрин-жойдан чиқиш маъноларини белгилашда -

га, -да, -дан келишиклари ўзаро алмаштирилиши аниқланди. Қаратқич келишиги аксарият ҳолларда нутқдан туширилган.

Иккинчи тажрибага Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетининг Рус филологияси факультетида таҳсил олаётган рус миллатига мансуб 50та 1–4 курс талабалари танлаб олинди. Улар билан бир марталик тажриба ўтказилди. Уларга бўш қолдирилган ўринларга керакли қўшимчани қўйиш керак бўлган 36та гапдан иборат топшириқ берилди ва тажриба натижалари таҳлил қилинди.

Тажриба-кузатувдан *-лар* қўшимчаси она тилиси турли бўлган синалувчиларда энг аввал ўзлаштирилиши маълум бўлди. Хитой тилида кўпликни ифодалаш учун махсус қўшимча мавжуд эмас, шаклий жиҳатдан бирликдаги шакл билан ифодаланади, кўplik гапнинг умумий мазмуни орқали англашилади²⁵. Шунга қарамай, хитойлик тажриба иштирокчилари 96% миқдорида *-лар* қўшимчасидан тўғри фойдаланишган.

Тажриба-кузатув ўтказилган барча гуруҳларда ўтган замон шакли *-ди* ҳозирги-келаси ҳамда ҳозирги замон шаклларида аввалроқ ўзлаштирилиши кузатилди. Маъно мураккаблиги ўзаро тенг бўлган қўшимчаларнинг ўзлаштириш тартибига шаклий ифода ҳам таъсир қилади. *-а/ў* ҳозирги-келаси замоннинг шакли икки хил бўлгани сабабли уни ўзлаштириш ўтган замонга нисбатан кечикади. Тажриба-кузатув давомида она тилиси ўзбек тили бўлмаган ҳар учала гуруҳда ҳам шу замонни ифодалашда асосга ҳар икки шаклнинг бир вақтда қўшилиши ҳолатлари кузатилди.

Қўшимчанинг қўлланиш частотаси ҳам тартибга таъсир қилади. Отни кесимга хословчи қўшимчалар ўзбек тилини она тили сифатида ўзлаштирилишида тартибнинг ўн биринчи ўрнида турибди, кузатув давомида унинг паст частотали қўшимча экани аниқланди, бу ҳолатни рус миллатига мансуб синалувчиларда ҳам кузатиш мумкин. Ҳинд ҳамда хитойлик синалувчиларда эса отни кесимга хословчи қўшимчалар нисбатан аввалроқда, тартибнинг олтинчи, тўртинчи ўрнида ўзлаштирилиши қайд этилди. Бу қўшимчаларнинг синалувчиларнинг ўзини таништиришда жуда кўп фойдаланиши ҳисобига аввалроқ ўзлашиши аниқланди.

Натижалар умумлаштирилиб, ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўзлаштирилишида қуйидагича қўшимчалар тартиби аниқланди: кўplik қўшимчаси *-лар*, ўтган замон шакли *-ди*, отнинг хосланган шакли *-ники*; ҳозирги-келаси замон шакли *-а/ў*, ҳозирги замон шакли *-ян*, боғлама, тушум келишиги *-ни*, чиқиш келишиги *-дан*, эгалик қўшимчалари.

Тартиб қўшимчанинг учала гуруҳда ҳам барқарор, тартибда бир хил ёки бир-бирига яқин ўринда турганлигига кўра белгиланди. Аниқланган тартибларда ўзаро катта фарқ билан турган *ўрин-пайт*, *жўналиши*, *қаратқич келишиклари* умумий тартибга киритилмади. Ўтказилган тажриба натижаларига кўра, тартибда ушбу қўшимчаларнинг қатъий ўрнини белгилаб бўлмади. Мазкур қўшимчаларнинг ўзлаштириш тартиби гуруҳлар кесимида кескин фарқ қилди. Масалан, жўналиш келишиги хитойлик синалувчиларда

²⁵ Sun, Ch.(2006). Chinese: A Linguistic Introduction. Cambridge University Press. – P. 125.

аниқланган тартибда тартибнинг сўнггида, рус синалувчиларида аниқланган тартибнинг эса бошида турибди. Синалувчилар нутқидаги шу қўшимча билан боғлиқ хатолар микдорининг турли даражада экани қўшимчанинг тартибдаги ўрнини белгилашга монелик қилади. Таклиф қилинаётган тартиб биз томондан ўтказилган тажриба натижаларига асосланишини таъкидлаймиз. Уни тўлдириш галдаги тадқиқотларнинг вазифаси, деб ҳисоблаймиз.

Ҳозирги кунда ўзбек тилини халқаро даражада ўрганишга бўлган қизиқишнинг ортиб бораётганлиги ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитиш методикасини ислоҳ қилиш заруратини келтириб чиқаради. Мазкур тадқиқотда аниқланган қўшимчаларнинг она тили сифатида ўзлаштирилишининг ўзбекона тартибидан фойдаланиш, бизнингча, ўзбек тилининг иккинчи тил сифатида осонроқ ва самаралироқ ўзлаштирилишига хизмат қилади.

ХУЛОСА

1. Тил ўзлаштириш жараёнини назарий жиҳатдан ўрганиш рус тилшунослигида бошланган. Ғарбда эса бола нутқи ривожини бевосита кузатиш орқали илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Ўзбек тилшунослигида болалар нутқининг лингвистик хусусиятлари, болалар сўз бойлигининг социопсихоллингвистик, прагматик жиҳатлари ўрганилган, шунингдек, ўзбек тилида қўшимчаларни ўзлаштириш масаласини тадқиқ этиш зарурати мавжуд.

2. Тил ўзлаштиришда шахс интеллект даражасининг юқори ёки пастлиги муҳим аҳамият касб этмайди. Туғма биологик механизмларга таъсир қилувчи ташқи стимулларнинг мавжудлиги интеллекти турли даражадаги болаларнинг тилни ўрганиш жараёнини бошдан кечиришларига сабаб бўлади. Изланишлар натижаларидан тил ўзлаштириш жараёнига тил ўзлаштирувчининг жинси ҳамда ижтимоий келиб чиқиши каби омилларнинг таъсир этмаслиги аниқланди.

3. Қўшимчаларни ўзлаштириш тартиби уларнинг ҳукм ифодалаш имкониятидан келиб чиққан. Қўшимчаларнинг она тили элементи сифатида ўзлаштирилишида дастлаб отга қўшилиб ҳукм ифодалай оладиган морфемалар ўзлаштирилади. Кейингилари феълга қўшилувчи *-ди*, *-а/й* қўшимчалари ва *-га*, *-ни* қўшимчаларидир. Келишиқ қўшимчалари сўзларни феълларга боғлашга хизмат қилгани учун ҳам замон шакллари билан бир босқичда ўзлаштирилади. Иккинчи тил сифатида ўзлаштиришда ўтган замон қўшимчасининг тартиб аввалида келишига тил ўзлаштирувчида бошқа тил малакаси – феълнинг онгда мавжудлиги сабаб бўлади.

4. Ўзбек тилининг она тили ҳамда иккинчи тил сифатида ўзлаштирилишида қўшимчалар тартибига синтактик (қўшимчанинг асосга қўшилиб, кесимлик ҳосил қилиши ёки қилмаслиги), семантик (маънонинг бир ёки бирдан ортиқ эканлиги), шаклий мураккаблик (асос таркибида

қўшимчанинг якка ўзи қўлланиши ёки ёндош морфемалар билан биргаликда келиши) ҳамда қўшимчанинг қўлланиш частотаси таъсир қилади.

5. Тажриба-кузатув натижалари ўзбек тилида морфологик кўплик шаклининг синтактик кўплик шаклларида олдин ўзлаштирилишини кўрсатди. Кундалик (тасодифий) нутқда *-лар* қўшимчасининг ифодаланиши миқдор жиҳатдан оз бўлишига қарамай, мактабгача таълим муассасаларида олиб борилган тажриба-кузатув натижаларига кўра, турлашни энди назоратга ола бошлаган болалар нутқида *-лар* қўшимчасининг мавжудлиги аниқланди.

6. Ўзбек тилида ўтган замон шакли, яъни *-ди* қўшимчаси бошқа замон шаклларида аввалроқ ўзлаштирилади. Болалар нутқида феълни ўтган замонда туслашга мойиллик кузатилди. Бола замонда биринчи дуч келадиган ҳолат ҳозирги ва ўтган давр орасидаги қарама-қаршиликдир, шу ҳолатда бола асосан ўтмишдаги ҳаракатларни белгилайди. Ҳозирги ва ўтган давр орасидаги қарама-қаршилик аниқлангандан сўнг бола олдинги воқеаларни ифодалашга қарши кейинги иш-ҳаракатларни белгилаш учун бошқа замон шакллари ҳам ўзлаштирилади.

7. Тажриба-кузатувга кўра, ўзбек тили болалар нутқида турланган сўзлар улар бир ёшу етти ойга киргандан бошлаб учрайди. Бунгача бўлган даврда қўшимчанинг асос таркибида бир мартаба ёки фақат бир асоснинг таркибида ишлатилиш ҳолати кузатилди. Бироқ қўшимчанинг нутқда изчил ёки бирдан ортиқ асосда қўлланмаганлиги боис унинг ўзлаштирилиш жараёни ҳали бошланмаган, деб ҳисобланди.

8. Қўшимчаларни ўзлаштириш тартибида индивидуал фарқлар мавжуд. Катталар нутқидаги лисоний бирликларнинг қўлланиш частотаси шу фарқларнинг юзага келишига таъсир ўтказди. Болалар нутқида дастлаб ўрин-пайт, кейин жўналиш келишигининг намоён бўлиши кузатилди. Айрим синалувчилар нутқида аввал жўналиш келишигининг мавжудлиги аниқланди. Бу ҳолат муайян шеваларда ўрин-пайт келишиги ўрнида жўналиш келишигидан фойдаланилиш натижасида келиб чиқади. Бошқа ҳолатларда бу каби фарқлар сезиларли эмас, яъни қўшимчаларнинг аниқланган тартибга кўра кетма-кет ўзлаштирилиши кузатилди.

9. Тажриба-кузатув натижасига кўра, ўзбек тилидаги қўшимчаларнинг ўзлаштирилишида олдин турлаш, кейинроқ туслаш жараёни назоратга олинади. Бола нутқида замон шакллари пайдо бўлгунига қадар ўрин-пайт, жўналиш ҳамда эгалик қўшимчасининг воқеланиши қайд этилди. От сўз туркумига оид сўзларни ўзлаштириш жараёнининг феълларга нисбатан аввалроқ бошланиши болалар нутқида дастлаб турловчи қўшимчаларнинг воқеланишига сабаб бўлади.

10. Ўзбек тилини иккинчи тил сифатида лексик ҳамда синтактик қатламнинг ўзлаштирилишида она тили таъсирининг юқорилиги сезилади, ўзбек тилидаги қўшимчаларнинг ўзлаштирилишида ҳам ушбу ҳолат кузатилди. Айни чоғда, лексик ҳамда синтактик қатламларнинг ўзлаштирилишига нисбатан қўшимчалар ўзлаштирилишининг бошланғич босқичида она тилининг таъсири сезиларли даражада юқори бўлмаслиги аниқланди.

Ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўзлаштириш жараёнларининг осонроқ ва самаралироқ бўлиши учун қўшимчаларнинг она тили сифатида ўзлаштирилишининг ўзбекона тартибидан фойдаланишни тавсия қилиш мумкин.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 AT TASHKENT STATE UNIVERSITY OF THE
UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER
ALISHER NAVOI**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF THE UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

SAIDAHMEDOVA ODINAHON IBROHIMJON QIZI

**INTERPRETATION OF NATURAL ORDER HYPOTHESIS FOR UZBEK
LANGUAGE**

10.00.01–Uzbek language

**ABSTRACT
OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PHD) ON PHILOLOGICAL SCIENCES**

Tashkent-2021

The theme of doctor of philosophy (PhD) thesis was registered by the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under No B2019.4.PhD/Fil1036.

The doctor of philosophy thesis was written at Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

The abstract of the thesis in three languages (Uzbek, English, Russian (summary)) is logged on the web-sites of the Scientific Council (www.navoiy-uni.uz.) and the information-educational portal “ZiyoNet” (www.ziynet.uz).

Scientific advisor:	Azimova Iroda Alisherovna Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Official opponents:	Abdushukurov Bahtiyor Buranovich Doctor of Philological Sciences, Professor Sayidrahimova Nasiba Sayidmahamadovna Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Leading organization:	Samarkand State University

The defense of the dissertation will be held on _____ “__” 2021, at ___ at the meeting of the Scientific Council DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 at Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi (Address: 103, Yusuf Hos Hojib Str., Yakkasaroy district, Tashkent, 100100. Tel: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz) (0-371) 2811022; e-mail: monitoring@navoiy-uni.uz).

The doctoral dissertation is available in the Information Resource Center of Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi registered under №. _____ (Address: 103, Yusuf Hos Hojib Str., Yakkasaroy district, Tashkent, 100100. Tel: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

The abstract of the dissertation was distributed on _____ “__”, 2021.
(Digital Registry note № ___ as of _____ “__”, 2021).

Sh.S.Sirojiddinov
Scientific Council awarding Scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, professor

Q.U.Pardaev
Scientific Secretary Scientific Council on awarding scientific degrees, doctor of Philological Sciences, assistant professor

N.M.Mahmudov
Chairman of the Scientific Seminar
Scientific Council on awarding degrees,
Doctor of Philological Sciences, professor

INTRODUCTION (the abstract of the (PhD) dissertation)

Actuality and necessity of the research theme. The study of universal linguistic principles in the process of language acquisition has become one of the leading directions in certain scientific fields such as linguistics and psycholinguistics since the 1960s. Particular attention has been paid to determining the order of morphemes in the studies of L1 and L2 acquisition earning the priority.

In linguistics, language acquisition is studied mainly from a behavioral, nativism, cognitive point of view. It is undeniable that language acquisition is a complex and multifaceted process. Investigation of different processes occurring in language acquisition and language learning i.e identification of the vital conditions for language acquisition to be successful, the mechanisms involved, the relationship between perception and production, processes in the acquisition of morphemes in learning particular L1 and L2, clear conclusions to come up with through scientific analysis of the morpheme order is one of the current tasks of linguistics.

Comprehensive reforms in the field of science in Uzbekistan, in particular, a number of laws and resolutions adopted to strengthen the status of the Uzbek language as the state language, to further enhance its status, to ensure its active use in all spheres of society have raised the need for scientific study of Uzbek. “The need to make Uzbekistan globally competitive in the field of science and intellectual potential”²⁶ has identified a number of tasks for Uzbek linguists. Determining the order of acquisition of morphemes in the Uzbek language, identifying factors influencing the order of morphemes, linguistic analysis of morphemes order is one of the current problems awaiting practical solution.

This research will serve to implement the tasks set out in Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 13, 2016 “On the organization of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi”, No. PF-4947 of February 7, 2017 “On the Strategy of actions for further development of the Republic of Uzbekistan”, No. PF-5850 of October 21, 2019 “On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language”, No. PF-6084 of October 20, 2020 “On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in our country”, Decree No. PF-6097 of October 29, 2020 “On approval of the Concept of development of science until 2030”, PQ-4479 of October 4, 2019 “On the broad celebration of the thirtieth anniversary of the adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan “On the state language”, Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 12, 2019 No.984 “On approval of the Regulation on the Department of State Language Development” and other regulations related to this field to some extent.

Relevant research priority areas of science and developing technology of the Republic. This dissertation is in line with the priorities of the development of

---

²⁶ President Shavkat Mirziyoyev’s Address to the Oliy Majlis. – Xalq suzi. December 23, 2017, No. 258.

science and technology of the republic I. “Social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state, the development of an innovative economy”.

Comments on scientific researches on the theme of the dissertation. In world linguistics J.Berko, C.Cazden, R.Brown, E.Bates, J.Rankin, M.Perroni, S.Gammon, G.Olarte, A.Aksu, D.Slobin, E.Clark, U.Stephany, M.Voekova and other researchers have studied language acquisition issues and its theoretical foundations, assimilation of morphemes in the native language, factors influencing the order of morphemes in different languages²⁷. J.Villiers and P.Villiers, N.Bailey, H.Dulay, M.Burt, K.Hakuta, S.Krashen, R.Ellis, J.Huang, J.Iwasaki, S.Gass, L.Selinker, A.Kochkun have studied the acquisition of morphemes in a second language, the features that affect the order, and their theoretical foundations²⁸.

In Russian linguistics, such researchers as A. Leontev, A. Shakhnarovich, L.Vigotsky, A. Gvozdev, S.Seytlin have learned the development of children’s speech, psycholinguistic problems of language acquisition, issues related to the process of learning L1. In Kazakhstan, the researches of A.Aldaberdikizi, R.Abdieva, J.Nogaybaeva, L.Togzanova, A.Shinibaeva have examined the acquisition of the Kazakh language as a first language in bilingual children, as well as, issues related to the acquisition of the Kazakh language as a second language²⁹.

---

²⁷ Berko, J. (1958). The Child’s Learning of English Morphology. *Word*.14 (2-3) –P.150-177. <https://doi:10.1080/00437956.1958.11659661>; Cazden, C. (1968) The acquisition of noun and verb inflections. *Child development*, 39. – P.433-448.; Brown, R. A first language: The early stages. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1973. – 437 pp.; Bates, E., Rankin, J. (1979). Morphological development in Italian: connotation and denotation. *Journal of Child Language*. – P.29-52.; Perroni, M., Gammon, C. (1979). The acquisition of inflections in Portuguese: A study of the development of person markers on verbs. *Journal of child language*. – P.53-67.; Olarte, G. Acquisition of Spanish by Monolingual, Monocultural Spanish Speaking Children // A Dissertation... for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Florida, 1985. – 109 pp.; Aksu, A., Slobin, D. (1986) A psychological account of the development and use of evidentials in Turkish. In *Evidentiality: the linguistic coding of epistemology*, ed. W. Chafe and J. Nichols. –P.159–167.; Clark, E. *First Language Acquisition*. Second edition. Cambridge University Press. The Edinburgh Building, Cambridge CB2 8RU, UK. – 504 pp.; Development of Nominal Inflection in First Language Acquisition // A Cross-Linguistic Perspective. Edited by Stephany, U., Voekova, M. 2009. – 448 pp.

²⁸ De Villiers, J., De Villiers, P. (1973) A cross-sectional study of the acquisition of grammatical morphemes in child speech. *Journal of Psycholinguistic Research*, 2. – P. 267-278. <https://doi:10.1007/BF01067106>; Bailey, N., Madden, C., Krashen, S. D. (1974) Is there a “natural sequence” in adult second language learning? *Language Learning*, 24(2). – P.235–243.; Dulay, H.C., Burt, M. K. (1974) Natural sequences in child second language acquisition. *Language Learning*, 24(1). – P.37–53. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1974.tb00234.x>; Hakuta, K. (1978) A report of the development of the grammatical morphemes in a Japanese girl learning English as a second language. In E.M. Hatch (Ed.), *Second Language Acquisition: A book of readings*. – P.132-147. Rowley, MA: Newbury House; Krashen, S. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. New York: Pergamon Press. 1982. – 209 pp.; Ellis, R. (1994) *The study of second language acquisition*. Oxford, England: Oxford University Press. – 824 pp.; Hwang, J. Acquisition hierarchy of Korean as a foreign language. Dissertation...for the Degree of Doctor of Philosophy, Korea, December, 2002. – 162 pp.; Iwasaki, J. The acquisition of Japanese as a second language and Processability Theory: A longitudinal study of a naturalistic child learner // A thesis submitted in fulfilment of the requirements of the award of Doctor of Philosophy, Edith Cowan University, December 2004. – 372 pp.; Gass, Susan M., Selinker, L. (2008) *Second Language Acquisition*. Routledge 270, Madison Ave, New York, NY10016. – 612 pp.; Kochkun, A. The second language acquisition of inflectional morphology in Turkish // A thesis submitted for degree of Master of Arts, Bog‘azichi University, 2018. – 95 pp.

²⁹ Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. – Москва, 1969. – 214 с.; Шахнарвич А. М. Психолингвистические проблемы овладения общением в онтогенезе // Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. – Москва, 1979. – 328 с.; Выготский Л.С. Мышление и речь/ Собр. соч. – Москва, 1982. – 352 с.; Гвоздев А. Н. От первых слов до первого класса: Дневник научных наблюдений. – Саратов, 1981. – 324 с.; Цейтлин С. Н. Язык и ребенок. Освоение ребенком родного языка. – Москва:

In Uzbek linguistics, a number of studies conducted by M.Ismailov, O.Umarkhojaeva, N.Sayidirakhimova, G.Iskandarova and M.Kurbanova have studied Uzbek as first language, in which the phonetic and grammatical features of speech of preschool children, the emergence of speech in children and formation, the role of the social environment in the child's speech activity, as well as, issues related to the process of socialization of the child from a linguistic, sociolinguistic, psycholinguistic, pragmalinguistic point of view³⁰. In addition, the issue of teaching Uzbek in other language groups has been studied in various aspects by such researchers as L. Mirdjalolova, R.Yuldashev, F.Umarova, G.Mukhamedjanova, G.Ahmedova, M.Karakhodjaeva, S.Adilova, H.Muhitdinova, D.Fattakhova, G.Asilova³¹. However, no specific research has been conducted on the morphemes sequence of acquisitions of the Uzbek language as mother tongue and as second language. Indeed, determining the order of acquisition of morphemes provides an opportunity to form a clear and detailed picture of the functioning of universal linguistic principles in the process of language acquisition.

Relevance of the dissertation research with the plans of the scientific research works of the higher education. The dissertation was completed within the framework of the research plan of the Department of Applied Linguistics and Linguodidactics of the Tashkent State University of Uzbek Language and

---

Владос, 2017. – 240 с.; Aldaberdiyzy A. Lexical interferences of Kazakh-Russian bilingual children of preschool age: A sociolinguistic survey/ Procedia – Social and Behavioral Sciences 93 (2013). – P.1885-1888.; Abdyeva R.S., Nogaybaeva J.A., Togzhanova L.K., Shynybaeva A.S. Kazakh language acquisition and translation from a foreigners perspective: a case study with English-speaking residents/ <https://www.science-sd.com/462-24896>.

³⁰ Исмаилов М.С. Грамматические способы выражения пространственных отношений при двуязычии (на материале узбекского-русского раннего двуязычия). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1988. – 23 с.; Умархўжаева О. Болалар нутқининг баъзи фонетик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1997. – Б.52-53.; Сайидирахимова Н.С. Мактабгача ёшдаги ўзбек болалар нутқининг лингвистик хусусиятлари. Филол.фан.номз...дис. – Тошкент, 2004. – 126 б.; Исқандарова Г. Болалар нутқида оид баъзи мулоҳазалар // Ўзбек филологиясига оид тадқиқотлар: Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент: ЎзМУ, 2009 –Б.200-203.; Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи. Филол.фан.номз...дис. – Тошкент, 2009. – 154 б.; Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари. Филол.фан. док...дис. – Тошкент, 2018. – 240 б.

³¹ Мирджалолова Л.Р. Ўзбек тили машғулотида болаларни савол-жавобга ўргатишнинг назарий-методик асослари (таълим-тарбия рус тилида олиб бориладиган болалар боғчалари мисолида): Пед.фан.номз. ...дис.автореф. – Тошкент, 2002. – 22 б.; Кадырова Ф.Р. Лингводидактические основы обучения детей дошкольного возраста второму языку (на материале русского и узбекского языков): Дис.докт.пед.наук. – Тошкент, 2006. – 360 с.; Умарова Ф.З. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида кўмакчи феълли бирикувлардан фойдаланишни ўргатиш: Пед.фан.номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2000. – 25 б.; Мухамеджанова Г.З. Дарсдан ташқари машғулотларда русийзабон ўқувчиларнинг ўзбекча нутқини ўстириш методикаси (5-9 синфлар мисолида): Пед.фан.номз. ...дис. – Навоий, 2003. – 162 б.; Аҳмедова Г.М. Ўзбек тили дарсларида ўқувчилар нутқини ясама сўзлар билан бойитишнинг методик асослари: Пед.фан.номз. ...дис. – Тошкент, 2007. – 162 б.; Караходжаева М.Х. Нофилологик гуруҳ талабаларининг касбий нутқини феъл асосида шакллантириш методикаси: Пед.фан.номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2002. – 22 б.; Адилова С.А. Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологияси воситасида ташкил этиш (олий таълим муассасаларининг русийзабон гуруҳларида): Пед.фан.номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2004. – 26 б.; Мухитдинова Х.С. Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириш: Пед.фан.док...дис. – Тошкент, 2011. – 347 б.; Фаттахова Д.А. Методика обучения средствам речевой выразительности узбекского языка русскоязычных студентов языковых вузов: Автореф.дис. ...канд.пед.наук. – Тошкент, 2012. – 22 с.; Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гапиртириш орқали ўстириш методикаси. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2012. – 112 б.; Асилова Г.А. Божхона ва солиқ йўналишлари талабаларининг давлат тилида касбий мулоқот юритиш компетенциясини ривожлантириш (рус гуруҳларида): Пед.фан.док...дис. – Тошкент, 2017. – 291 б.

Literature named after Alisher Navoi on the topic “Psycholinguistics – acquiring the Uzbek language and determining the specificity of the speech in Uzbek”.

The aim of the research work is to determine the order of morphemes in the acquisition of Uzbek as L1 and L2 and to identify linguistic and extra-linguistic factors that create and affect the order of morphemes.

The tasks of the research work:

to describe the process of acquiring the Uzbek language as L1, substantiating that language acquisition is a different phenomenon from language learning;

to highlight important aspects of the interpretation of the Natural Order Hypothesis in scientific research in different languages;

to analyze the functioning of the mechanism of universal linguistic principles in language acquisition for Uzbek;

to observe the process of acquiring the morphemes of the Uzbek language as a first and a second language, to conduct experiments and to determine the order of morphemes;

to identify the features of the order of acquisition of Uzbek language morphemes as a first and a second language, to assess their importance in the implementation of the order and to analyze the results of the experiment.

The object of the research work is the speech indicators of children acquiring Uzbek as L1 and foreign students acquiring Uzbek as L2, as well as, Russian students living in Uzbekistan.

The subject of the research work is a sequence of morphemes in the acquisition of the Uzbek language.

Methods of the research. The principles of descriptive, experimental, component analysis and statistical method analysis were used in the study.

Scientific novelty of the research work is as follows:

the order of acquisition of morphemes in the Uzbek language is determined on the basis of experimental observation materials and includes syntactic (whether the morpheme is added to the stem and formed a predicate or not), semantic (whether the meaning is one or more), formal complexity (whether the occurrence of a morpheme alone or with another morphemes in the stem) and the morpheme frequency were identified as factors that create order;

in the acquisition of morphemes as an element of the native language, which can first be added to the noun and express the sentence first, in the speech of children acquiring Uzbek as first language, the appearance of declension and then the inflection, the occurrence of the locative, dative cases and possessive morpheme in the child’s speech before the appearance of tense forms;

in Uzbek, the past tense suffix *-di* is acquired earlier than other tense forms, a tendency in children’s speech to tense the verb in the past tense, based on the fact that the first situation encountered in determining the time is the contradiction between the present and the past, and that the child mainly determines the actions of the past;

experimental materials prove that the order of acquisition of morphemes by different language learners of Uzbek as L2 is similar, it was found that the

influence of the native language was not significantly higher at the initial stage of acquisition of morphemes.

Practical results of the research work consist of the followings:

the order of acquisition of morphemes in the Uzbek language was determined during long-term experimental observation, and morphemes were linguistically analyzed;

the influence of factors such as syntactic, semantic, formal complexity and the morpheme frequency on the order of morphemes is scientifically proven;

the importance of linguistic and extra-linguistic factors influencing the sequence of morphemes in the process of language acquisition is revealed;

it has been proven that the age index is relative in the acquisition of morphemes Uzbek as native language;

it was found that there was no significant gender difference in the acquisition of Uzbek morphemes;

the fact that in the initial part of language acquisition, the native language of the learner does not have a significant impact on the order of morpheme acquisition is also proved by the example of the acquisition of Uzbek as L2.

Authenticity of the research results is determined by the fact that the selected problem is clearly stated in the dissertation, the analysis of the collected materials draws sound scientific and theoretical conclusions, the study of the Uzbek language as native and foreign language is studied statistical analysis of long-term experience-observation.

Scientific and practical value of the research. The scientific significance of the results of the dissertation is determined by the enrichment of psycholinguistics through scientific views on the order of morphemes in the study of Uzbek as L1 and L2.

The practical significance of the research is that the materials, results and conclusions are used in the teaching of general linguistics, psycholinguistics, textbooks on teaching Uzbek as L1 and L2, explained by its role as a resource in teaching in bachelor's and master's degrees: psycholinguistics, sociolinguistics, pragmalinguistics, neurolinguistics.

Implementation of the research results. Based on the scientific results obtained on the interpretation of Natural order the hypothesis for Uzbek language:

the conclusions on the sequence of morphemes widely used in the development of educational and methodical materials of Uzbek language and literature Phase 1: in the development of teaching materials for Uzbek as L1, Uzbek language and literature of the project "Improving the quality of Uzbek language teaching in secondary schools" in cooperation with UNICEF, published on the basis of the order of the Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan dated May 15, 2020 No.125 (Republican Education Center under the Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan dated July 2, 2021, reference No.01/11-01/01-928). As a result, the project is enriched with new scientific and theoretical information.

linguistic analysis of morphemes in Uzbek, the conclusions about semantic, formal complexity and frequency of morphemes affecting the order of morphemes

were used in the ERASMUS CLASS project “Development of the interdisciplinary Master program on Compositional Linguistics at Central Asian Universities” for 2017-2020 (Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi dated September 6, 2021, reference No.01/4-1463). The syllabi completed within the project and the prepared textbook are supplemented with a linguistic analysis of the morphemes;

information on linguistic analysis of morphemes actively used in children’s speech, linguistic analysis of morphemes in foreign Uzbek language acquirers’ speech who are acquiring Uzbek as L2 has been effectively used in the preparation of scientific and educational programs broadcast on the TV channel “O‘zbekiston”, in particular, “Oydin hayot live”, “Ta’lim va taraqqiyot” (Directory of the Uzbek Television and Radio Company dated July 5, 2021, reference No.02-13-1130). As a result, the content of these TV shows has been enriched with scientific evidence.

Approbation of the research results. The results of the study were discussed at 10 scientific conferences, including 4 national and 6 international scientific conferences.

Publication of the research results. 16 scientific papers on the theme of the dissertation: 6 articles were published in scientific publications, including 4 national, 2 foreign journals, recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publication of the main scientific results of doctoral dissertations.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion, list of references and appendix. The main text of the thesis is presented on 143 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part substantiates the actuality and necessity of the research theme, the degree to which the problem has been studied, the aims and functions of the research, the object and subject of the research, its relevance to the priorities of science and technology, scientific novelty and practical results. Information on the implementation of research results in practice, approbation of research results, published works and the structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation is entitled “**Language acquisition as a psycholinguistic process**”. The first paragraph of the chapter, entitled as “Formation of language acquisition as a scientific direction”, describes the history of the language acquisition process. The earliest views on language acquisition go back to Greek philosophy. Plato put forward the idea that words are innately manifested in one form or another³². Empirical researchers T. Hobbes and J. Lock later came to the conclusion that language acquisition takes place through emotional experience, that is, language acquisition is not innate, but “acquired” in

---

³² Innateness and Language. Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2017. <https://plato.stanford.edu/entries/innateness-language/#chocasagaski>

the social environment³³. The first scientific approach to language acquisition is associated with the name of V.von Humboldt. According to him, the first reason for the emergence of language is man's inner need, that is, to interact with the world and other people³⁴. A.Potebnya draws attention to the fact that a young child calls a light bulb "watermelon", the fact that a child names this object on the basis of similarity of form³⁵ has caused a heated debate among the scientific community. Thus, the study of the development of children's speech has risen to a new level.

The formation of children's speech (ontolinguistics) as a separate branch of linguistics took place in Russian linguistics in the 1920s. This was due to B. de Courtenay's appeal to the scientific community to come up with a proposal to study children's speech activities separately³⁶. His ideas were developed by L. Vygotsky. Thinking and speech have different genetic stems, the former is related to mental activity, while the latter is related to emotional expression through an audible signal. Speech is a sign that transforms thinking into a higher mental function, and it serves as the basis of thinking³⁷.

The formation of psycholinguistics as an independent scientific field in the 1960s and 1970s renewed the interest in the study of speech ontogenesis. It was at this time that these issues began to be seriously studied in the West. While theoretical aspects of the language acquisition process have been studied in Russian linguistics, scientific research has emerged in the West through direct observation of child speech development. The studies focused on the mean length of a child's speech, parts of speech, and the number of words in a particular speech. The materials obtained by observing the child's speech development over a specified period of time were analyzed. Most of the research was devoted to the study of speech development in children aged 1–3: the problems of acquiring phonetic, lexical and morphological units.

Experimental observation was chosen as the main method in the study of language acquisition. The development of the level of complexity of language units in experimental observation, the definition of standards of accuracy and fluency in language acquisition, as well as various tests to determine the acquired implicit and explicit knowledge determine the specificity of this method in this area³⁸.

The second chapter entitled "Different theories of language acquisition", highlights the importance of behavioral, nativism, cognitive theories describing the process of language acquisition.

According to the theory of behaviorism, language is acquired through imitation, the child learns the native language from the environment by imitating

---

³³ Kendra A. P. (2009). Understanding Human Language: An In-Depth Exploration of the Human Facility for Language. <http://www.inquiriesjournal.com/articles/82/understanding-human-language-an-in-depth-exploration-of-the-human-facility-for-language>

³⁴ Usmanova Sh. Psixolingvistika fanidan ma'ruzalar kursi. – Toshkent, 2008. – B.7.

³⁵ Потебня А. А. Мысль и язык. – Киев, 1993. – С.38.

³⁶ Глухов В.П. Основы психолингвистики. – Москва, 2008. – С. 14.

³⁷ Выготский Л. С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. – Москва, 1999. – С. 52.

³⁸ Housen, A., Kuiken, F., Vedder, I. Complexity, accuracy and fluency: Definitions, measurement and research. – Amsterdam, 2012. –P. 17.

them³⁹. F. Skinner describes this process as operant development, when children makes adult-like sounds encouraged by adults, however, later children retain this habit and he improves the use of the word again in such situations or conversely. If the sounds in a child's speech are not encouraged by the adults, then the habit of saying those sounds does not become a speech skill⁴⁰.

On the basis of behavioral theory, the hypothesis of comparative analysis on the issue of acquiring a second language has emerged. According to this hypothesis, the first language affects the easy or difficult mastery of the second language. However, this theory is limited to part of the second language acquisition – the error analysis itself, could not explain the growth in the process of language acquisition⁴¹.

N. Chomsky linked language acquisition to biological bases by recognizing the importance of the social environment. According to him, there is a special “innate” mechanism (universal grammar) for language acquisition⁴². It includes principles and parameters that encode the invariant and variant properties of languages. While the principles apply equally to all languages, the parameters are set differently in different languages. The existence of “innate” mechanism for acquiring a second language is controversial and is still being debated.

Cognitive theory connects the innate mechanism with semantics. Children create a language “map” by perceiving the “landscape” around them. J. Piaget gives the following example: a child rounds up a cat based on its shape, movements, feeding and sound, then connects it with the word “cat”. He rounds out the surrounding object-event by its properties, and then acquires a word or a phrase to express that concept. It is noted that the influence of the language environment is significant⁴³.

In recent years, research in the field of neurolinguistics has led to a growing interest in the theory of linguistic universality. The discovery of a special “part” in the newborn's brain for language acquisition has caused controversy among proponents of nativism and cognitive theory⁴⁴.

The third paragraph of the first chapter is entitled “Natural Order hypothesis and its interpretation for different languages”. The Natural Order hypothesis promotes the idea that language units are acquired in a certain order. According to this hypothesis, a particular morpheme is acquired before another morpheme in language acquisition⁴⁵.

In a study on the development of mastering morphemes, R. Brown observed the speech of 3 children whose native language was English (one child was 18

---

³⁹ Ellis, R. The study of second language acquisition. Oxford, England, 1994. – P.116.

⁴⁰ Demirezen, M. (1988). Behaviorist theory and language learning. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3 (3). Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hunefd/issue/7834/103129n>

⁴¹ De Villiers, J., De Villiers, P. A cross-sectional study of the acquisition of grammatical morphemes in child speech. Journal of Psycholinguistic Research, 2. 1973. –P.267-278.

⁴² Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press, 1965. – P. 46.

⁴³ Пиаже Ж. Схемы действия и усвоение языка // Семиотика. – Москва, 1983. – С. 135.

⁴⁴ Caraballo-Olivera, Michael A. A theory of neurological processes in language acquisition: A quative meta-analysis. Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirement for the degree of Doctor of Philosophy. Walden University, 1994. – P.31.

⁴⁵ Krashen, S. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – New York, 1982. – P.13.

months old and the other two were 27 months old) for 10-12 months and identified the order of acquisition of 14 morphemes. Based on R. Brown's research, J. Williers and P. Williers conducted a one-time experiment with 21 children aged 16–40 months. They tried to determine if a particular morpheme was present in the children's responses⁴⁶. Following this study, two methods for determining the order of acquisition of morphemes emerged: the increase in the mean length of an expression over a period of time and the percentage of each morpheme collected for all children, averaged and arranged in order.

H. Dulay and M. Burt emphasize that the issue of natural order also applies to the acquisition of a second language⁴⁷. The researchers tested children acquiring English as L2 and found that the order of morphemes was similar in English as L1 and L2. A. Fathman conducted an experiment through 20 different texts and argued that the acquisition of a second language in children, especially adolescents, is similar to the acquisition of morphemes in the first language⁴⁸. Thus, a number of studies related to this hypothesis have emerged in the field of first and second language acquisition. The results of the studies provide strong evidence in favor of a general sequence of morpheme acquisition. However, no analysis contains information on the perfect correlation of the order of morphemes in the acquisition of a language as first and second language, there are differences in the acquisition process, but this does not mean that the order does not exist.

The second chapter is entitled **“Natural order in the acquisition of Uzbek as first language”**, whose first paragraph of second chapter is named **“Study of Uzbek children's speech”**. This chapter deals with the study of speech in preschool children in Uzbek linguistics and the response to existing research. Until now, the issue of determining the order of acquisition of morphemes in Uzbek linguistics has not been the subject of special research. One of the tasks of Uzbek linguistics is to describe the process of language acquisition, to identify the features that affect the order of acquisition of morphemes.

The second paragraph of the second chapter is entitled **“Experimental application of the Natural order hypothesis”**, and two types of experiments were conducted to determine the order in which the Uzbek morphemes are acquired as a native language. Physically and mentally healthy children with normal speech development were selected for the experiment.

In the first experiment, 4 people living in different regions of Uzbekistan, acquiring Uzbek as L1: 2 girls and 2 boys (1.4; 2.0; 2.2; 2.9 years old) were selected⁴⁹ and their daily speech was observed for 10–12 months. During the experimental observation, the children were not given any stimulus to determine the order of the morphemes. The daily oral speeches of the children were recorded by their close relatives. The results of one of the children whose daily speech was

---

⁴⁶ De Villiers, J., De Villiers, P. A cross-sectional study of the acquisition of grammatical morphemes in child speech. *Journal of Psycholinguistic Research*, 2. 1973. – P. 267-278.

⁴⁷ Dulay, H.C., Burt, M. K. Natural sequences in child second language acquisition. *Language Learning*, 24(1). 1974. –P.48.

⁴⁸ Fathman, A. The relationship between age and second language productive ability. *Language Learning*, 25(2). 1975. –P.245–253.

⁴⁹ The age of the children was given at the start time of the experiment.

recorded are given in Table 1. The table provides information on how many words the child has used a particular morpheme each month.

Table 1. Morphemes in the speech of Sh.M. (2.0; Namangan region, on a monthly basis)

Months	-da	-ga	-a/y	-niki	-di	-im	-dan	-lar	-yap	-ni	-ning
In 1st month	1	1	1	1							
In 2nd month	1	1		1	1						
In 3rd month											
In 4th month	1	1		1	2						
In 5th month	1	1	1	1	1	1					
In 6th month	2	1			3	2	1				
In 7th month	4	3	2	2	6	4		2			
In 8th month	4	5	4	1	8	4					
In 9th month	3	4	7		13	4	3		1	2	2
In 10th month	5	4	10	3	12	7		2			3
In 11th month	4	3	10		14	6	5		1		2
In 12th month	4	4	8		12	6			1		2

The figures in the table show that in the first months of the observation, locative case, dative case, possessive form of noun *-niki*, and past and present tense forms were used in the child's speech in one stem form. The use of these morphemes in a one stem continued until the sixth month of experimental observation. From the sixth month of the observation, the locative case (*uyda*, *akada*) and the possessive morpheme - (*i*)*m* (*onam*, *akam*) were used in two stems, and the past tense form was used in three stems (*bo'ldi*, *ketdi*, *oldim*). In the following months of the observation, various stems of the initial morphemes encountered in the child's speech, especially in the ninth month of the observation. The present tense form was used with seven stems, while in the following months this tense form was used in ten stems. A similar increase was observed with the past tense form. In the child's speech, it was found that the ablative, accusative, genitive cases and present progressive tense were recorded later than in other morphemes.

For the second experimental study, 50 children (including 27 boys and 23 girls) from preschools in the private kindergartens aged 1–4 were selected. Ten

experiments were performed for the study. To do this, we created a set of ten questions and pictures. For ten months, questionnaires were conducted with the children once a month and a set of questions and pictures were used. The answers to the questions that need to be asked require the use of a specific morpheme. This allows to determine which morphemes are present in the child's speech. The questions and answers were conducted individually with each child and the conversation was recorded through a special program on a mobile phone.

The results of experiments with children in the kindergarten were calculated on the frequency of use of morphemes. The dative case, possessive form of noun, locative case, plural form, past tense, possessive form, which have a large amount of correct use of a certain morpheme required in response to the equal to half or more of the total amount of experimental interviews with respondents. They are determined *a high frequency* while the morphemes accusative case, present tense, present progressive tense were slightly more frequent in responses. It was found that are *medium-frequency*, and the genitive case, ablative case, morpheme forming the noun as a noun-predicate were less than half of the total responses which was indicated as *low-frequency* morphemes.

According to experimental observation, the order of acquisition of morphemes in the Uzbek language depends on the syntactic, semantic, formal complexity and the frequency of use of the morphemes. If the semantics and formal complexity are simple, high-frequency morphemes are acquired first, then any features of complex morphemes will appear later in speech, and after then in semantic, formal complex and low-frequency morphemes are acquired. The factors that affect the order of morphemes are given in Table 2.

Table 2. Factors that affect the order of morphemes.

№	Morphe me	Expression form	Semantic meaning	Frequency
1	-niki	Noun-predicate	Possessive	High frequency
2	-da	Noun-predicate	Locative	High frequency
3	-lar	Noun-predicate	Plural	High / Low frequency
4	-(i)m	Noun-predicate	Possessive, person and number	High frequency
5	-ga	Object + predicate (Second person, singular, in	Dative	High frequency

		command form)		
6	-di	Predicate (with person and number)	Past activity	High frequency
7	-a/y	Predicate (with person and number)	Present activity	Medium frequency
8	-ni	Object + predicate (Second person, singular, stem with any morphemes)	Accusative	Medium frequency
9	-yap	Predicate (with person and number)	Present progressive activity	Medium frequency
10	-dan	Object / adverbial + predicate (stem with any morphemes)	Ablative	Low frequency
11	-man	Noun-predicate (with person and number)	Noun-predicate, person, number	Low frequency
12	-ning	Attributive + subject (or object, attributive, adverbial)	Possessive	Low frequency

From the table above, it is clear that the formation of the order of morpheme acquisition depends on several factors. In the initial stage of morpheme acquisition, the morphemes are added to the stem, which participates in the expression of the sentence. In the next stage, predicate expands words with object, attributive, adverbial, and then, predicate comes with possessive word conjunction.

The semantic complexity affects the order of the morphemes. For example, the possessive form of noun, the morpheme *-niki*, added to the stem to express the possessive meaning, comes in the form of nouns, and is not declined in person and number; possessive morphemes are added to the stem and represent the meanings of person and number, along with the meaning of possession. For this reason, the *-niki* form is acquired before the possessive morphemes.

In the early stages of language acquisition, children are also challenged by the fact that the number of morphemes in the word structure is more than one and they need to be coordinated which demonstrates how the formal complexity affects language acquisition. For example, the formation of a verb as a predicate requires children to coordinate both tense and person-number forms.

The frequency of the morphemes has a significant effect on the formation of the order. The frequency of use of the plural form *-lar* is low in children with daily observation of speech, although it has general grammatical meaning. Its syntactic structure is simple, but its “absence of syntactic function” causes it to come after possessive form of noun and locative case.

The results of the experimental observation were summarized and the order of morphemes in Uzbek was determined as follows: possessive form of noun *-niki*, locative case *-da*, plural form *-lar*, possessive morphemes (conditionally), dative case *-ga*, past tense *-di*, present tense *-a/y*, present progressive tense *-yap*, ablative case *-dan*, noun-predicate form *-man*, genitive case *-ning*.

The third chapter is entitled “Natural order in the acquisition of Uzbek as second language (foreign language)” The first paragraph of the third chapter is named “Study of the acquisition process of Uzbek second language”. Scientific work on the study of Uzbek as second language in Uzbek linguistics has been carried out mainly in connection with the methodological study. It was noted in the existing research that the order of morphemes in the acquisition of Uzbek as a second language has not been determined and the order of morphemes by experimentation necessitated conducting experiments with foreigners who were acquiring Uzbek and Russian residents living in Uzbekistan.

The second paragraph is entitled “Experimental application of the issue of natural order in the process of acquiring Uzbek as second (foreign) language”, states that two types of experimental methods were used to determine the order of morphemes.

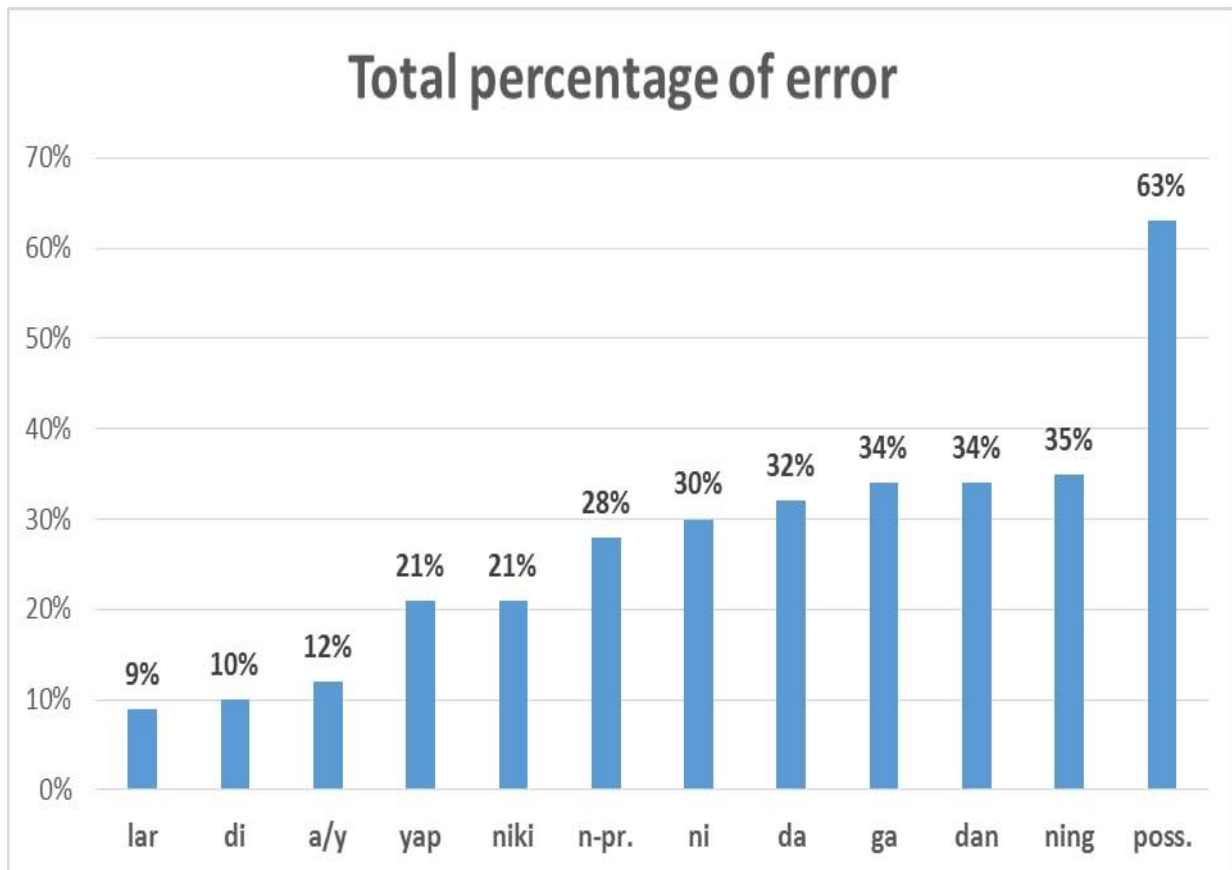
In the 2019-2020 academic years, 14 first- and second-year students from Jamia Millia Islamia University in India and 10 second-year students from the Uzbek language department of the Institute of Eastern European and Central Asian Languages of China were involved in the first experiment.

Respondents were initially given a 36-sentence task that required them to make the necessary morphemes to the blanks. According to the task, the respondent is required to use each morpheme three times. One morpheme was dropped in one sentence, and respondents were asked to write the same morpheme. Six months after receiving the task, the respondents were asked to translate the sentences from their native language into Uzbek. The translation test consisted of a total of 28–30 sentences, which were composed in the form of simple sentences and compound sentences, requiring the use of certain morphemes in the Uzbek language in translation. The participation of morphemes in the sentence is from 3 to 10 times.

During this time, we followed online classes with students. The homework materials of the respondents were also taken into account in determining the order of the morphemes. The correct or incorrect use of the morpheme in the word

structure by the experimenters, the cases of omission of the suffix were determined by us. The results of the experiment were analyzed statistically and they were summarized and presented in Figures 1 and 2:

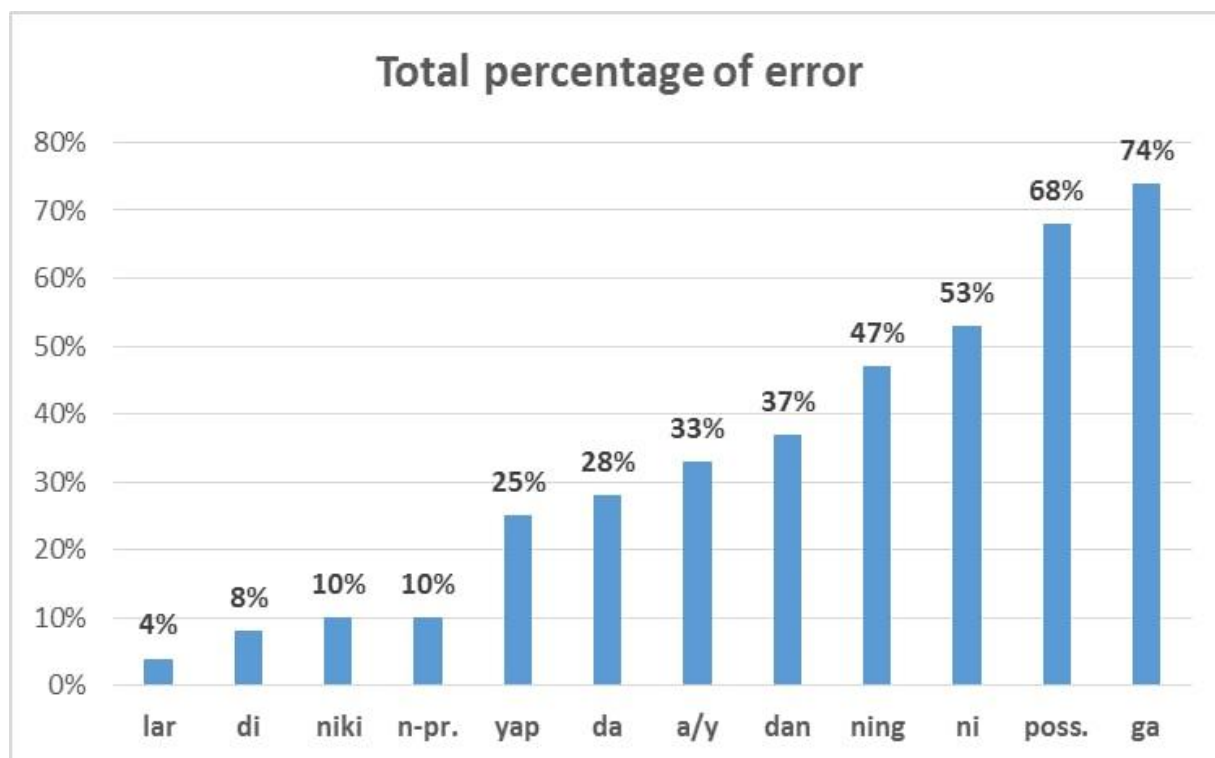
Figure 1. Results of experiments with Indian students (as a percentage)

From the figure, it was found that the plural form was used 91% correctly in the speech of the Indian respondents. Subsequent acquired morphemes were ordered by past, present, and present progressive tense. The past tense form was better acquired than other tense forms. Cases were ordered ablative, locative and dative cases. There were 27% errors in the ablative case, 32% errors in the locative case, and 34% errors in the use of the dative case. These are mainly errors related to the application of the case in place of another case and the omission of the morpheme from the end of the order belonged to the genitive case and the possessive morphemes.

Figure 2. Results of experiments with Chinese students (as a percentage)

As a result, the plural form of *-lar* was used correctly in almost all places. In the analysis, the state of the use of another tense form instead of one tense form, but somewhere it was observed that they were not omitted. The misapplication of cases in place of each other is related to the meaning of place, it was found that the cases *-ga*, *-da*, and *-dan* are interchangeable in determining the meanings of direction to a place, locating a place, and departing from a place. In most cases, the genitive case is omitted from the speech.

For the second experiment, 50 students between their first and fourth at the Faculty of Russian Philology of the Uzbekistan State World Language University were selected. A one-time experiment was conducted with them. They were given a 36-sentence task that required them to make the necessary morphemes to the blanks, and the results of the experiment were analyzed.

Experimental observation has shown that the morpheme *-lar* is first acquired in subjects with different native languages. There is no special morpheme to express the plural form in Chinese, it is formally represented by the singular form. Plural is understood through the general meaning of the sentence⁵⁰. However, 96% of the Chinese-instructed participants used the *-lar* morpheme correctly.

In all groups of experiments, it was observed that the past tense form *-di* is acquired before the present and present progressive tense forms. Formal complexity also affects the order of acquisition of morphemes whose semantic complexity is mutually equal. Since the present tense *-a/y* has two forms, its acquisition is delayed compared to the past tense. During the experiment, in all

⁵⁰ Sun, Ch. (2006). Chinese: A Linguistic Introduction. Cambridge University Press. – P. 125.

three groups, the native language of which is not Uzbek, there were cases when both forms were added to the stem at the same time in the expression of this time.

The morpheme frequency also affects the order of morpheme. Possessive form of noun *-niki* is in the eleventh place in the development of the Uzbek language as a native language, during experimental observation it was found to be a low frequency morpheme. This condition can also be observed in the students who were instructed in Russian. In the Indian and Chinese respondents, it was noted that the possessive forms of noun were used relatively earlier, in the sixth and fourth places of the order. It has been found that these morphemes have been acquired earlier due to the fact that the respondents used them frequently in self-introduction.

The results are summarized and the order of morphemes in the acquisition of Uzbek as second language is determined as follows: plural form *-lar*, past tense *-di*, possessive form of noun *-niki*, present tense *-a/y*, present progressive *-yap*, noun predicate forms, accusative case *-ni*, ablative case *-dan*, possessive morphemes.

The order was determined according to whether the morpheme was stable in all three groups, in the same or close position in the orders. *Locative, dative and genitive cases*, which differed greatly from each order in the established procedures were not included in the general order of morphemes. According to the results of the experiments, it was not possible to determine the exact place of these morphemes in the order. The order of acquisition of these morphemes differed sharply across groups. For example, the dative case was noticed at the end of the order in Chinese respondents, and at the beginning of the order in Russian respondents. The fact that the amount of errors associated with this morpheme in the respondents' speech is at different levels makes it difficult to determine the orderly position of the morpheme. We emphasize that the proposed order of morphemes is based on the results of our experiments. We think that filling it is the task of future researches.

Currently, the growing interest in the study of the Uzbek language at the international level necessitates the reform of the methodology of teaching Uzbek as second language. The use of the Uzbek order of acquisition of the morphemes identified in this study as a native language, we think, serves to make the acquisition of Uzbek as second language easier and more effective.

CONCLUSION

1. The theoretical study of the process of language acquisition began in Russian linguistics. In the West, scientific research has been conducted by directly observing the development of children's speech. In Uzbek linguistics, the linguistic features of children's speech, socio-psycholinguistic and pragmatic aspects of children's vocabulary have been widely studied, however, there is a strong need to study the issue of the acquisition of morphemes in the Uzbek language.

2. It does not matter whether a person has a high or low level of intelligence in language acquisition. The presence of external stimuli that affect innate biological mechanisms causes children of different levels of intelligence to

experience the process of language acquisition. The results of the study showed that the process of language acquisition is not influenced by factors such as gender and social background of the acquirer.

3. The order of the acquisition of morphemes is stemmed from their ability to express judgment. In the acquisition of morphemes as an element of the native language, morphemes are first acquired that can be added to the noun to express a predicate. The next are the *-di*, *-a/y* morphemes added to the verb and *-ga*, *-ni* morphemes. Cases are also mastered at the same stage as tense forms because they serve to connect words to verbs. When acquiring as a second language, the past tense form comes at the beginning of the order because the language acquirer has another language skill – the presence of the verb in the mind.

4. Syntactic (whether the morpheme is added to the stem and formed a predicate or not), semantic (whether the meaning is one or more), formal complexity (whether the occurrence of a morpheme alone or with another morphemes in the stem) and the morpheme frequency in the order of morphemes in the acquisition of Uzbek as a native and second language.

5. Experimental observation results showed that the morphological plural form in the Uzbek language is acquired before the syntactic plural forms. Although the expression of the morpheme *-lar* in daily (spontaneous) speech is quantitatively small, the results of experiments conducted in kindergartens revealed the presence of the morpheme *-lar* in the speech of children who have just begun to control declension.

6. In the Uzbek language, the past tense form *-di* is mastered before other tense forms. In children's speech, there is a tendency to use the verb in the past tense. The first situation a child encounters in time is the conflict between the present and the past, in which case the child largely determines the actions of the past. Once the contradiction between the present and the past is identified, the child begins to acquire other tense forms to determine subsequent actions against the expression of previous events.

7. Experimental observation have shown that in Uzbek-speaking children occur from the age of one year and seven months. Prior to this, it was observed that the morpheme was used only once or only in one stem composition. However, since the morpheme was not used consistently or on more than one stem in speech, it was considered that the process of its acquisition had not yet begun.

8. There are individual differences in the order of acquisition of morphemes. The usage frequency of linguistic units in adult speech influences the occurrence of these differences. In the children's speech, it was observed that first there was a locative case, then a dative case. In the speech of some of the subjects, it was first discovered that there was a dative case. This situation arises as a result of the use of the dative case instead of the locative case in certain dialects. In other cases, such differences were not significant and the morphemes were sequentially acquired according to a defined order.

9. According to the results of experimental observation, in the acquisition of morphemes in the Uzbek language, first, the process of declension, and then inflection is controlled. In the child's speech, the occurrence of locative,

dativ cases and possessive morphemes before the appearance of tense forms were noted. The simplicity of the categorical meanings of the noun in relation to the complex categorical meanings of the verb, as well as, the fact that the process of acquire words belonging to the noun earlier than verbs, lead to the use of declension in children's speech initially.

10. The influence of the foreigners' native language on the lexics and syntax of the Uzbek language as a second language is high, as is the case with the acquisition of morphemes in the Uzbek language. At the same time, it was found that the influence of the first language at the initial stage of acquisition of morphemes relative to the acquisition of lexics and syntax is not significantly higher.

In order to make the process of acquiring Uzbek as a L2 easier and more efficient, it is recommended to use the acquisition of morphemes in the Uzbek as a L1.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ
DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 ПРИ ТАШКЕНТСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И
ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

**ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

САИДАХМЕДОВА ОДИНАХОН ИБРОХИМЖОН КИЗИ

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ГИПОТЕЗЫ ЕСТЕСТВЕННОГО ПОРЯДКА ДЛЯ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА**

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ НА СОИСКАНИЕ СТЕПЕНИ ДОКТОРА
ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В2019.4.PhD/Fil1036.

Диссертация выполнена в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы.

Автореферат диссертации размещён на трёх языках (узбекском, английском, русском (резюме)) на веб-странице Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои www.navoiy-uni.uz и в информационно-образовательном портале “Ziyonet” по адресу www.ziyonet.uz

Научный руководитель:

Азимова Ирода Алишеровна

кандидат филологических наук, доцент

Официальные оппоненты:

Абдушукуров Бахтиёр Буранович

доктор филологических наук, профессор

Сайидирахимова Насиба Сайидмахамадовна

кандидат филологических наук, доцент

Ведущая организация:

Самаркандский государственный университет

Защита состоится на заседании научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 при Ташкентском Государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои “__” _____ 2021 года в ____ часов. (Адрес: 100100, город Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Хожиба, дом 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ташкентского Государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои (зарегистрирована под номером ____). Адрес: 100100, город Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Хожиба, дом 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

Автореферат диссертации разослан “__” _____ 2021 года.
(реестр протокола рассылки №__ от “__” _____ 2021 года).

Ш.С.Сирожиддинов

Председатель научного совета по присуждению учёных степеней, доктор филологических наук, профессор

Қ.У.Пардаев

Ученый Секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, доцент

Н.М.Махмудов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация к диссертации доктора философии PhD)

Актуальность и необходимость темы диссертации. В области мировой практической лингвистики и психолингвистики с 60-х годов прошлого века изучение существования универсальных лингвистических принципов процессе овладения языком стало одним из ведущих направлений. Особое внимание было уделено определению порядка аффиксов в усвоении языка, и изучение усвоения языка как первого (родной язык) и второго (иностранной) путем определения порядка было актуальной проблема на повестке дня.

В мировой лингвистике овладение языком изучается в основах бихевиорической, нативистской и когнитивной точек зрения. Как известно, овладение языком – сложный и многогранный процесс. Описывать различные процессы овладения языком и изучения языка, определять необходимые условия для овладения языком, механизмы участвующие в овладении родным и вторым языком, взаимосвязь между восприятием речи и выражением речи при овладении языком, родным и вторым языком. Одна из актуальных задач – определить особенности, влияющие на порядок аффиксов, научно проанализировать порядок аффиксов в родном и втором языках.

Глубокие реформы в области науки в Узбекистане, в частности, принят ряд законов и постановлений, направленных на укрепление статуса узбекского языка как государственного, дальнейшее повышение его статуса, обеспечение его активного использования во всех сферах жизни общества, повысили потребность в научном изучении узбекского языка. Потребность Узбекистана в глобальной конкурентоспособности в области науки и интеллектуального потенциала поставила перед узбекскими лингвистами ряд задач. Определение порядка набора аффиксов в узбекском языке – одна из актуальных проблем, требующих практического решения.

Цель исследования определить порядок аффиксов в усвоении узбекского как родного и второго языка, выявить лингвистические и экстралингвистические факторы, которые создают и влияют на порядок аффиксов.

Объектом исследования являются речевые показатели детей, изучающих узбекский как родной, и иностранных студентов, изучающих узбекский как второй язык, а также русских студентов, проживающих в Узбекистане.

Научная новизна исследования:

порядок усвоения аффиксов в узбекском языке определяется на основании экспериментальных и наблюдательных материалов и включает синтаксический (добавляется ли аффикс в основу и образует отрыв), семантический (независимо от того, одно значение или несколько). формальная сложность (морфема с аффиксами в единственном числе или дополнительных) и частота применения дополнения были определены как фактор при формировании порядка;

в обретении аффиксов как элемента родного языка, обретении морфем, которые могут быть сначала добавлены к существительному и выражать предложение, появлению некоторых аффиксов в речи детей, изучающих узбекский как родной язык, а затем по аффиксам наличие аппендикса доказано;

в узбекском языке аффикс прошедшего времени *-ди* используется перед другими формами времени, детская речь имеет тенденцию принимать глагол в прошедшем времени, первая ситуация в определении времени – это противоречие между настоящим и прошедшим временем, а ребенок в основном определяет прошлые действия;

экспериментальные и наблюдательные материалы показали, что порядок усвоения аффиксов разными носителями языка, изучающими узбекский как второй язык, схож, было обнаружено, что влияние родного языка на начальном этапе усвоения аффиксов не намного выше.

Внедрение результатов исследований.

На основании научных результатов, полученных при интерпретации гипотезы естественного порядка для узбекского языка:

фаза первого проекта “Повышение качества обучения узбекскому языку в общеобразовательных школах” в сотрудничестве с ЮНИСЕФ, опубликованного на основании приказа Министерства народного образования Республики Узбекистан от 15 мая 2020 года № 125 от выводы о последовательности дополнений, широко используемых при разработке учебных материалов по языку, узбекскому языку и литературе (справочник Республиканского центра образования при Министерстве народного образования Республики Узбекистан от 2 июля 2021 г. № 01/11 -01 / 01-928). В результате проект обогащается новой научно-теоретической информацией;

лингвистический анализ узбекских аффиксов, семантическая, формальная сложность и частота аффиксов, влияющих на порядок суффиксов, использовались в проекте ERASMUS CLASS “Разработка междисциплинарной магистерской программы по композиционной лингвистике в университетах Центральной Азии” на 2017-2020 годы (Ташкентский государственный университет им. Алишера. узбекского языка и литературы им. Навои (справочный номер 01 / 4-1463 от 6 сентября 2021 г.). Завершенные в рамках проекта учебные планы и подготовленный учебник дополнены лингвистическим анализом приложений;

сведения о лингвистическом анализе аффиксов, активно используемых в детской речи, аффиксов в речи иностранных студентов, изучающих узбекский язык как иностранный и развивающих (Справочник Узбекской телерадиокомпании № 02-13-1130 от 5 июля, г. 2021 г.). В результате содержание этих телешоу было обогащено научными доказательствами.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения. Основной текст диссертации 143 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИЛМІЙ ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
I бўлим (I part; I часть)

1. Саудахмедова О.И. Грамматик кўрсаткичларнинг ўзлаштирилишида аниқлик даражаси (ўзбек тилини ўрганаётган корейслар мисолида) // НамДУ илмий ахборотномаси. – Тошкент, 2019. – № 12. – Б.197–201.

2. Саудахмедова О.И. Корейсларда ўзбек тилининг ўзлаштирилиши масаласи // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2019. – № 1/3. – Б.183–190.

3. Саудахмедова О.И. Ўзбек тилида жўналиш келишигининг ўзлаштирилиш тажрибасидан // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2020. – № 10. – Б.44–45.

4. Saidahmedova O.I. Testing acquisition the noun's plural forms in Uzbek // Тил, таълим, таржима. 2021. – № 1/2. – Б. 54–61.

5. Saidahmedova O.I. Testing acquisition rate of the Uzbek morphemes of –(i)m and –ning in Uzbek children // Journal of Critical Reviews, ISSN- 2394-5125, Vol 7, Issue 7, 2020. – P.394–396.

6. Saidahmedova O.I. Acquisiton order of grammar morphemes (on the example of Russian residents who living in Uzbekistan) // European Journal of Research and Reflection in Education Sciences, UK, ISSN- 2056-5852, Vol.9, № 5, 2021. – P. 15–20.

7. Saidahmedova O.I. Stimul-reaction relationship in child speech development / Conference Of Management Of Islamic Education Leadership In The Era Of Revolution 4.0, March-April 2020 Jl. Mojopahit 666 B Sidoarjo, Universitas Muhammadiyah Sidoarjo, Indonesia. ISSN: 2548-6160. – P.630–632.

8. Saidahmedova O.I. The study of ablative case acquisition in the Uzbek language / Contemporary Scientific Research: Current Issues, Achievements and Innovations, Las Vegas, USA, 10 December 2020. – P.168–170.

9. Саудахмедова О.И. Она тилида морфемаларнинг ўзлашиш тартиби (турли тиллар мисолида) / “Ўзбек тилини дунё миқёсида кенг тарғиб қилиш бўйича ҳамкорлик истиқболлари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2020. – Б.458–461.

10. Саудахмедова О.И. Тил ўзлаштиришда продукцияни аниқлаш мезонлари / Глобал таълим ва миллий методика тараққиёти мавзусидаги IV анъанавий республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2020. – Б.155–157.

II бўлим (II part; II часть)

11. Саудахмедова О.И. Табиий тартиб гипотезасининг турли тиллар учун талқини / “Тилшуносликдаги замонавий йўналишлар: муаммо ва ечимлар” онлайн халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. – Андижон, 2020. – Б.241–244.

12. Саудахмедова О.И. Тил ўзлаштириш жараёнида бихевиористик назариянинг ўрни / “Тилни ўқитиш ва ўрганишда XXI аср кўникмалари” халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. – Жиззах, 2020. – Б.202–204.

13. Саудахмедова О.И. Тил ўзлаштириш жараёнида грамматик кўрсаткичлар тартиби / Адабиётшунослик ва таржимашуносликнинг долзарб муаммолари: адабий жараён, қиёсий адабиётшунослик, услубшунослик ва тилшунослик мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Бухоро, 2019. – Б.309–311.

14. Саудахмедова О.И. Она тили ва чет тилини ўрганиш босқичлари / “Филология масалалари ёш тадқиқотчилар нигоҳида” конференцияси материаллари. – Тошкент, 2019. – Б.121–123.

15. Саудахмедова О.И. Янглиш таҳлил ёндашувининг тил ўзлаштиришдаги аҳамияти / Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти томонидан ташкил қилинган “Изланиш самаралари” конференцияси материаллари. – Тошкент, 2019. – Б.44–48.

16. Саудахмедова О.И. Ўзбек тилида *-нинг* қаратқич келишиги ўзлаштириш тажрибасидан / “Ўзбек мутафаккирларининг тил назариясига оид қарашлари” мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2021. – Б. 424–425.

Автореферат “Oltin bitiklar” журнали тахририятида
тахрирдан ўтказилди.

Бичими 60x84 1/16. Ризограф босма усули. Times гарнитураси.

Шартли босма табағи: 3. Адади 100. Буюртма № 32.
Баҳоси келишилган нархда.

«ЎзР Фанлар Академияси Асосий кутубхонаси» босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100170, Тошкент ш., Зиёлилар кўчаси, 13-уй.